

A
**CENZÚRA TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON
1600-IG.**

ÍRTA
MOLNÁR IMRE.

BUDAPEST,
„ÉLET“ IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Előszó.

Jelen értekezésben a könyvvizsgálat magyarországi történetéről régebben gyűjtött anyagomnak elejét dolgoztam föl. Kiterjeszkedtem azonban több helyt a kép teljessége érdekében általán a véleménynyilvánítási szabadság történetére is, melynek anyagát szintén a legújabb időkig terjedőleg gyűjtöttem.

Budapest, 1912. május havában.

Bevezetés

I. A cenzúra meghatározása. — Az egyéni világfelfogás jellege; — töredékes volta. — A másokra való hatás vágya. — Emberi nagyság mértéke. — Az emberiség történetének jellege. — A csoportok szervezkedése s ennek oka. — A szabályok a csoport lelkiismerete. — Előnyük, veszedelmük. — A pártfegyelem, kizárás. — Cenzúra kifelé, befelé. — Cenzúra a tudományban és művészetben. — Csoportvilágnézetek veszélye. — A szervezett régi s a szervezetlen új harca: önvédelem. — Az egyensúlyi törvény védelme.

II. Intézmények fokozatos fejlődése. — Keresztény népek és keresztény egyház. — A középkor jellege. — Centrifugális törekvések vallási téren. — Ellenhatás. — Ellenőrzés könnyűsége; új tanok terjedésének nehézsége. — Egyház és állam. — Az egyház és a klasszikus kultúra. — A nagy reformáció. — A formálódás kényszere. — Az új csoportalakulás képe: centralizált római egyház, kevésbé centralizált protestáns felekezetek. — A tantisztaság. — A központi szerv érzékenysége a cenzúrában.

III. A magyarság és a nyugati kultúra. — Szt. István és az új világfelfogás. — Szigorú rendszabályok. — Eredmény. — A pogánykori költészet veszte. — A Kálmán korabeli esztergomi zsinat. — Az 1279-lki budai zsinat a credo quia absurdum álláspontján. — Az inquisitio Magyarországon. — Ferencesek és domonkosok. — A huszitizmus Magyarországon. — Prágai Jeromos Budán. — Marchiai Jakab főinquisitor. — Menekülők. — Eretnekek sorsa. — Törvény eretnekek ellen. — A könyvnyomtatás. — Miskönyv, — impprobitiók.

A cenzúra alapjai mélyen az emberi lélekben gyökereznek, a cenzúra tehát oly régi, mint maga a gondolkozó emberiség. Jelenti alapjában a nekünk megfelelő vélemények kiválasztását s a meg nem felelők kiküszöbölését. Közönségesen a könyvek ilyfajta szemmeltartása értődik alatta, mi nyilván csak egy részét teszi a véleménynyilvánítás ellenőrzésének.

A legtermészetesebb, hogy a magunk gondolkodása szerint akarjuk átalakítani, vagy újjáteremteni a világot. A hajlandóság, hogy az adottal szemben a saját kigondolt világunkat tartsuk igaznak, szinte ösztönszerűnek mondható Wilde paradox állítása, hogy nem a művészet megy a természet után, hanem megfordítva, mintha nem is volna oly paradox, ha ezt az ösztönszerű hajlandóságot tekintetbe vesszük.

De bármily sokoldalúlag tájékozódjunk is a világról, alkotott világképünk mégis csak töredékes, halvány másolata a valódinak, melyet egységes nagy pillantással átfogni nem tudtunk. Hiányokat vagy esetleg érzékek okozta hibákat utólagosan megállapítva s javítva, világképünk folytonos tökéletesítésén dolgozunk és természetszerűleg törekszünk arra, hogy azt másokkal — minél több emberrel — elfogadtassuk s őket a velünk ellenkező nézetektől visszatartsuk. Nagy embereink nagyságának legbiztosabb mértéke ép az, hogy mennyi embernek, milyen állandósággal voltak profétái.

Az emberiség története azonban nem külön álló egyedek, hanem egyedekből bizonyos célra tömörült csoportok küzdelmeinek története. E csoportok közül mindegyik — miként az egyes ember — saját elveit iparkodik érvényre juttatni, élénk igazolására a biogenetikai törvény történelmi érvényességének. Minél egységesebb valamely csoport szervezete, annál dagyobb reménye van a győzelemre; keletkezése után tehát nyomban megindul a szervezkedés. Lehetőleg pontosan kijelöltetnek a külső határok, majd a szervezet belsőleg is mindjobban mehanizálódik, míg végűi a legapróbb részletekig kialakul s egyes szervei hovatovább a legpontosabban körülírt szabályok szerint kapcsolódnak egymásba. Az egész csoport mint egy ember áll harcra készen a vallott elvek vagy érdekek védelmére. Az egység érdeke hozta létre a szabályokat, hogy a szervezet lelkiismeretévé legyenek, mely rögtön jelzi, ha valahol hiba van. Kedvezők a közre nézve, mert a megtartásukra kötelezett egyént fölmentik a gondolkodástól, de az egyénre nézve korlátot jelentenek, melyhez alkalmazkodnia kell.

Csoportokhoz — pártokhoz — csatlakozásunk előre meghatározott kilátásokat jelent számunkra, mert minél szervezettebb valamely párt, annál szigorúbban veszi a pártot együvé tartó irányelveket s szabja meg a tagok teendőit lehetőleg minden vonatkozásban. Ezek a megállapítások a párton belül föltétlenül mindenkire, általános érvénnyel kötelezők. Minden pártnak legtermészetesebb joga az alapelveivel ellenkező nézetűek kizárása, ami lényegileg semmi egyebet nem jelent, mint hogy X Y ezentúl párttagul nem tekinthető Minél szilárdabb az a meggyőződéses alap, melyen csoportok jöttek létre, minél erősebb ilyformán a harc az egyes csoportok közt, a harc természete szerint annál inkább föl kell tennünk a legmesszebbmenő szervezethez. Ez

az egység érdekében a párttagok mindennemű tevékenységét ellenőrzi, irányítja, a túlzókat visszatartja, a hibázókat hibáikra figyelmezteti, — egy szóval cenzurálja befelé a kimenő — másrészt annak megakadályozása érdekében, hogy bárminemű idegen fölfogás bomlasztó hatását éreztethesse a párttal — cenzurálja ki- fele a bejövő szellemi termékeket.

Ilyen cenzúra a kritika is a tudomány terén a tudományos, a művészetek terén a művészi igazság nevében.

A csoportok alapjait azonban ugyanaz a veszély fenyegeti, mint az egyéni megállapításokat. Minden politikai vagy társadalmi alakulás egy-egy időpont szülötte és ép ezért csak egy-egy időre szól. Új alakulások vágya azonban mindig csak egy kisebbség lelkében támad, mely ellen egységesen állást foglal a nagyobb konzervatív közvélemény. Megindul a harc a szervezett régi s szervezkedni készülő új közt, melyben a többség a szervezethez minden kedvezését fölhasználja a „betolakodott“ újítás elfojtására, elsősorban terjedésének meggátlására. Érthető a régi „önzése“ az újjal szemben, mert az létét támadja meg; de még érthetőbb az új törekvése a társadalmi alaptörvénynek az egyensúlynak megvalósítására, mely megváltozott viszonyoknak megfelelő az állapotok megváltozását követeli.

*

* *

Az intézményeket szükségletek hozzák létre s ép úgy, mint a jelentkező szükségérzetek, a kielégítésükre szinte reflexszerűen visszaható intézkedéseink is, eleintén homályosak, bizonytalanok, csak az irányt jelölik ki és csak idővel tökéletesbednek. A cenzúra történeténél is hosszú az út, mely a kezdetleges, ötletszerű rendeletektől a szellemi termékek legapróbb részletekig kidolgozott ellenőrzéséig vezet.

Mai kultúránk bölcsőjénél a római egyház állott. Mint az egyedüli szellemi hatalom, ő vette kezébe az európai népek nevelésének ügyét és vezetésüket hosszú századokon át kezében tartotta. A vallás állt a középkori kultúrélet középpontjában, a cenzúra is vallási téren kezdődött. E téren állnak elő újítók centrifugális törekvéseikkel s ezekkel helyezkedik szembe zsinatain a tanok tisztaságán örökdő egyház vezetősége. Eleinte csak kizárják az újítókat, később, amint az egyház hatalma nő, kíméletlen kiirtásukra törekszenek. A szellemi élet nyilvánulásai egyébként elég könnyen ellenőrizhetők s ép ezért könnyebben irányít-

hatók is. Az élet kisszerű. A legnagyobb nyilvánosság a szószerk nyilvánossága s csak kevesen nőnek ki a helyi keretek szűk korlátái közül. Az érintkezés nehézkes volta mellett szellemi forradalmak terjedése nehezen ment, elszigetelésük annál könnyebben. Azonkívül él a tekintély tisztelete, miért is egy-egy letiltás vagy a nyomában járó inquisitio ha nem is végzett a mozgalommal, de legalább lokalizálni tudta. Az új tanokat élőszóval terjesztették, a visszatérítés is élőszóval és sokszor — egyház és állam szoros kapcsolatánál fogva, — az államhatalom igénybe vételével történt.

De sajátságos, hogy míg az egyház az újonnan föllépő, egyházi tanítással ellenkező tanokat a leghatározottabb szigorúsággal utasítja vissza, addig a klasszikus kor szellemi termékeivel szemben nagy engedékenységet mutat. Soha még halálos ellenségek oly tökéletesen ki nem békültek tán, mint klasszikus kultúra és keresztény egyház. Bár igaz, hogy a megsemmisült pogányságtól az új, keresztény alapokon berendezkedett kultúra legföljebb gazdag örökséget nyerhetett és újjáéledésétől mit se kellett tartania.

Az egyház elvilágiasodása s hatalmivá tévése ellen megindult reformmozgalmakat sikerrel leküzdötte az egyház centripetális ereje. A nagy reformáció azonban olyan erővel indult meg, hogy a központtól való elszakadás lett eredménye.

Az új rendszerek egy-egy centrális dogma körül lassan kristályosodnak ki, de valamennyijük, még a legszabadabbja is kénytelen bizonyos formát ölteni, mely az együvé tartozóságot jelzi s melynek határain belül csak az maradhat, aki alkalmazkodik. Az új csoportalakulás képe: egyik oldalon a régi hatalmas középponti szervezetű római egyház, másikon az elaprózott protestáns felekezetek, melyek csak ép hogy szervezkedni kezdtek s mintául véve a római egyházat, annak legtöbb intézményét azon mód átveszik. így veszik át a cenzúrát is, mint a legfőbb fegyvert a tantisztaság megőrzésében. De míg a leghatározottabban keresztül vitt centralizmus folytán a római egyház középponti szerve a legérzékenyebben hat vissza minden mozgalomra, mely fölfogásával ellentétes, a protestáns egyházak visszahatása, ép kevésbé keresztülvitt centralizmusuk miatt, gyengébb. Ám ahol a hatalom szigorúan egy kézbe kerül, mint Genfben Kálvin kezébe, ugyanolyan megtorló intézkedéseket látunk minden centrifugális törekvéssel szemben, mint aminőket használt olykor a római

egyház. Hogy másutt is megvolt a hajlandóság a legszigorúbb rendszabályokra az eltérő tanok hirdetői ellen, később látni fogjuk.

*

* *

A kereszténység fölvételével a magyarság is a keresztény népek közösségébe került s ezzel részesévé lett a nyugati kultúrmozgalmaknak. A középkor elején egyház és állam a legszorosabb szövetségbe kerülnek egymással Európaszerte. Szent István is az egyház szövetségére támaszkodik az új államberendezési munkálatok folyamán. A régi pogány világnézet teljes elhagyásáról, egészen új fölvételéről volt szó, ez csak a réginek teljes pusztulásával eshetett meg s az új tant Szent István tényleg a legszigorúbb eszközökkel biztosította.

A cenzúrai rendeletek őseiül tekinthetők hazánkban azok a szigorú rendelkezések, melyeket Szent István decretumaiban¹ találunk a kereszténység fiatal palántájának védelmére. Ha valaki — úgymond — megfelelkezik a keresztény tanokról s esztelen hanyagságában valamit elkövet ellenük, a püspök ítélje meg bűne milyensége s az egyházi törvények szerint; ha pedig ellenáll s az ítéletnek magát alávetni vonakodik, ismételten, ha kell hétszer is² kényszerítsék a püspök ítélete alá; végül ha mindezekre nyakas ellenszegülő marad, adják át a király ítéletének, aki a kereszténység védője.

A szigorú tiltás eredményes volt. A pogányság egy-két sikertelen lázadás után oly teljesen eltűnik, hogy ma alig tudunk róla közelebbit. Vele veszett pogánykori költészetünk, melyet az írástudó egyháziak nem tartottak följegyzésre méltónak.³

A Kálmán alatt Lőrinc esztergomi érsek vezetésével tartott magyar egyházi zsinat már az egyházakban való énekeket és olvasmányokat is megszabja: „csak az olvastassák és énekeltesék, amit zsinaton hagytak jóvá.“⁴

¹ *Stephani* regis decretorum liber I. (314. V. ö. *Pauler* I. 39.)

² „Iterum et eciam usque sepcies.* *Pauler* ezt újra meg újra „heted-ízíg“-nek fordítja, ami a latin szövegnek nyilván nem felel meg.

³ V. ö. Anonymus ismert mondását a hegedősök csácsogásáról.

⁴ *Endlicher*. 366. és *Péterfy*: *Sacra Concilia* I. 60. „Nihil legatur, vel cantetur In eclesia, nisi quod fuerit in Synodo collaudatum Említi *Kálmán farkas* Is. Adal. a XVI. s. XVIII. sz. Irod.-tört.-éhez c érték-ében. (*Aba/i* Figyelő XXI. 310.) — U. o. említi *Bartalus* nyomán, aki forrást nem Idéz, Magy. egyh. szert. én. (Akad. Ért. a tört. tud. kör. I. kt. 8. sz. 31. old.)] hogy ehhez hasonló rendeletet adott ki az 1279,-i budai zsinat is. Ennek nem akad-

Az 1279-i budai zsinat kiközösítéssel fenyeget minden szerzetest, aki elhagyván kolostorát, előljárója engedelmé nélkül iskolába megy, vagy ott mást, mint grammatikát, theológiát vagy logikát hallgatni merészel.¹

Rendkívül érdekes a budai zsinat álláspontja a hit dolgában. Mivel a hit nem függ az észről, ne vitatkozzanak hitbéli dolgokról világiak, ne kutassák hogy van, miért van, hanem egyszerűen hinnünk kell s a jövő életben majd megértjük.² Semmi nyoma sincs tehát a scolasticus törekvéseknek, ez még mindig a credo-quia absurdum álláspontja, holott nyugaton ekkor már javában folyik a dogmák magyarázása a filozófia segítségével.

Az eretnekek nyomozására s visszatérítésére alakított inquisitio legelőször a XIII. században Boszniában kezdte meg működését a magyar korona területén, az elterjedt patarenusok ellen. IV. Miklós bízta meg e munkával a ferenceseket, kiknek küldetését VIII. Bonifác a szomszéd országokra is, — főleg Magyarországon déli részeire, — kiterjesztette 1326-ban azonban a dominikánusok is megbizattak az eretnekek nyomozásával és megfenyítésével, ami hosszas vitára adott alka'mat a két szerzetes rend közt, melyiké hát valójában az inquirálás joga.⁸ A század végén egyedül a ferencesek szerepelnek mint inquisitorok 1298-ban VIII. Bonifác a boszniai provinciálist Szerb- és Rácország, Dalmácia és Horvátország, Bosznia és Istria inquisitorává küldi ki.⁴ 1330. és 1337. közt egy Fabianus Ungarus nevű szerzetes az eretnek-inquisitor Boszniában és Magyarországon.⁵

A demokratikus szellemű huszita tanok korán jelentkeztek és hamarosan elterjedtek az országban, de egyben erős ellenhatást váltottak ki. Prágai Jeromos már 1410-ben hirdeti az új eszméket Budán, de olyan fölzúdulás támad nyomában, hogy menekülni

tam nyomára az említett zsinat rendelkezései közt sem Péterfy (I. kt.), sem Endlicher (565—602.) töredékes közlésében, sem a T. Tár kiegészítő pontjai közt. (1881, 513—550. *Kohn Sám.*) *Pauler* sem említ effajta rendelkezést a budai zsinatról szólóban. (A magy. nemz. tört. az Árpádházi kir.-ok alatt II. kt. 358-365.)

¹ *Endlicher* 598. 66. cikk. — *Pauler* 1. m. II. 362. szerint ez a 72. cikk.

² Dr. *Kohn Sám.*: A budai zsin. Összes végzései 83—87. (T. Tár. 1881. 543 — 550.) V. 0. *Pauler* i. in. II. 360. és *Békefi*: Népoktatás tört., 13.

³ Bővebben *Fraknoi*: Mg. 6. kötet, a rom sztszékkel. I. 156—157.

⁴ *Fejér*: Cod. Dipl. VII/5. 543—544. *Engel*: Qesch. d. Ung. Reichs III. 243., hibásan mondja „Minoriten Provinzial“-nak

⁵ *Böröcz* M.: Ferencesek. Pécs, 1911. 131.

kénytelen.¹ Ép így menekülniük kell az újítás többi híveinek is, különösen amióta a hajthatatlan szigorú Marchiai Jakab, a kiváló ferences szónok kerül az inquisitio élére Magyarországon 1536-ban. Így menekül Moldvába a két ismert bibliafordító ferences barát is.²

Aki nem megy, börtönbe kerül, mint az a domonkosrendi szerzetes, akiről *Ferrarius* emlékezik meg „De rebus s. Ord. Praedicatorum“ c. művében,³ s a megtérteket csak biztosíték után engedték szabadon.⁴

Az eretnekek ellen törvényt is hoz az országgyűlés Mátyás és II. Ulászló alatt,⁵ de sőt a veszélyeztetett helyeken a törvényhatóságok is intézkednek ellenük.⁶

Mikor a könyvnyomtatás a XV. század közepén megjelenik, nem válik egyszerre oly fontossá. Egyelőre alkalmazkodik a régi viszonyokhoz, hogy aztán később a viszonyok alkalmazkodjanak hozzá.

A könyvnyomtatás első termékei legnagyobbbrészt misekönyvek, melyeket a megrendelő, vagy illetékes egyházmegye vezetősége rendesen átnézett. Ezekben találhatjuk föl a könyvvizsgálat első nyomait, bár ez tulajdonkép még könyvvizsgálatnak nem mondható, inkább csak gondos kiadásra való törekvés.⁷ Nem lehetetlen azonban, hogy egyben az *approbatio* jellegével bírt, mert régi szokás az egyházban imák jóváhagyása.⁸

¹ Sárosp. Füz. V. (1661.) 578.

² *Böröcz M.*: i m. 167—166. (a ferences biblia kérdése) Marchiai jakab működéséről bővebben szól *Fraknói Mg.* ö kött. a rom. sztszékkal 11. 34—i 9. és *Gombos Albin*: M. Jakab Mgon. (Érd. Muz. XV. (1898.) 260—266, 311-321.)

³ *Erdélyi*: A bölcsészet Mgon (Bp. Sz 18É5. 341—342.)

⁴ V. ö. Zsigmond levelét. *Fejér Cod. Dipl.* X. 6. 414,

⁵ 1462: II. t.-c. 14. §. és 1495: IV. t.-c. 13. §.

⁶ A fogarasvidéki statútumok 1508-ból, (Tvhatóságok Jogszabályai I 172.) elégetésüket rendelik el.

⁷ Hogy kik nézték át, Jelzi a könyv kolophonja. (V. ö. R. M. Kvtr. III. köt. I. r.)

⁸ V. ö. *Böröcz* 117.

I. FEJEZET

A cenzúra története Magyarországon 1541-ig.

A könyvnyomtatás és a reformáció — A könyvnyomtatás és az egyház. — X. Leó bullája 1518. — Az „Exurge Domine“ és a Decret Romanum Pontificem bulla 1520., illetve 21. — Kihirdetésük Magyarországon. — A reformáció kezdetei Magyarországon. — Következetes cenzúra hiánya. — Vitairatok. — Könyvek ellen kiadott rendeletek általában. — Az 1520/21. t.-c. — Nagyszombati könyvégetés. — Gúnyiratok. — Az első királyi rendelet 1524. III. 9. — Szalkai rendelete a szebeni és brassói káptalanhoz. — Kir. biztosok Szebenben. — A reformáció az udvarban, az udv. hitszónok ügye. — Az első általános rendelet ennek az ügynek kapcsán 1524. — Mirt nem lehet a III. 9. rendelet ezzel azonos. — Lomniczai Horváth János I. pásztorlevele. — Az első eretnek égetés Magyarországon. — A reformáció Sopronban. — A soproni könyvvizsgálat és könyvégetés. — Hóhér díja könyvégetésért. — A király a sárosmegyei nemesiséghez. — Bártfához. — A comburantur tv. 1525. — Zsinatok. — Kresling és Cordatus fogsága. — Szalkay Pozsonyhoz. — A pozsonyi és soproni kir. biztosok jelentése. — A soproniak dicsérete. — A szebeni káptalan panasa. — Pempffinger Márk megdorgálása — Az ellenkirályok egymás ellen, — a reformáció ellen. — Várdai a szebeniekhez. — János király a szebeniekhez. — Ferdinánd és Mária levélváltása a lutheránus könyvek ügyében. — Ferdinánd 1527-iki rendelete. — A Habsburgok törekvése. — Az előzetes cenzúra. — A gyakorlatban nem volt meg. — Más utón üldözik a újítókat: papok elfogatása; — tiltás a külföldi prot. egyetemektől. — A cenzúra Ausztriában szigorúbb, mint Magyarországon. — Ennek oka, eredménye. — Gúnyiratok üldözése Gyulafehérvárt. — A gyöngyösi ferencesek Ugye a sajtóperek őse. — Kiadói jog védelme. — Privilegium kérelmek.

A visszahatás az egyház kizárólagos szellemi uralma ellen a könyvnyomtatásban talált legerősebb segítőtársra. Könyvek útján sokkal nagyobb tömegeket lehetett mozgásba hozni, mert bár a könyv nem versenyezhet az élőszó közvetlenségével, de egyrészt a gondolatokat pontosabban s maradandóbban rögzíti meg az emlékezetnél, másrészt pedig több ember vehet egy könyv gondolatairól tudomást, mint egy szónoklatéról.

Ha a kezdet kezdetén nem is tűnt fel a sajtó ez irányú jelentősége, gyors fejlődése folyamán csakhamar veszedelmes for-

radalmi eszköznek bizonyult. Észrevette ezt az egyház s mint a szellemi élet nagyjövőjű tényezőjét, már korán hatalma alá vonni törekedett.

A III. egyetemes lateráni zsinat X. ülésén rendelkezik a sajtóügyről. Meghagyja, hogy bárminemű írást vagy könyvet csak az esetben szabad kinyomni vagy kinyomatni, ha azt Rómában előbb a pápai vikárius és a palotamester, más városokban s egyházmegyékben pedig a püspök, vagy más a könyvnyomtatás tudományában jártas, püspöktől kiküldött egyén és az eretnek gonoszságok inquisitora szorgalmasan átvizsgálták s — kiközösítés terhe alatt ingyen és haladék nélkül — sajátkezű aláírásukkal ellátva megerősítették. Ellenkező esetben a nyomott könyv példányait elkobozzák, nyilvánosan elégetik, a nyomtatón könyörtelenül behajtanak 100 pápai dukátot, ezenkívül a folyó évre fölfüggesztik nyomtatási jogát s kiközösítik. Makacsság esetén fenyíttessék az illető elrettentő például minden jogos módon.¹

A sajtó megszorítása azonban, mint a sajtó általában, csak Luther föllépése után vált igazán nagyjelentőségűvé. X. Leó első kárhozható bullája az „Exurge Domine“ (1520), mely Luther kárhozott tételeit sorolja föl óva intve azok követésétől, 5. §-ában részletesen foglalkozik Luther könyveivel s irataival. „Mint hogy az említett tévedések — mondja a bulla — számos mással egyetemben Luther Márton könyveiben vagy írásaiban foglaltatnak, a mondott könyveket s nevezett Mártonnak minden írását s prédikációját akár latinul, akár valamely más nyelven valók, egykép kárhozhatjuk, helytelenítjük s mindenkép visszavetjük ... megparancsolván a Krisztusban híveknek egyenkint s összevéve, a szent engedelmesség erényében s a mondott büntetések terhe alatt, hogy effajta írásokat, könyvecskéket, prédikációkat vagy cédulákat, vagy bennük ilyen tartalmú fejezeteket, cikkeket s tévelyeket, akár a maga, akár más, vagy mások útján, egyenesen vagy közvetve, hallgatagon vagy kifejezetten, nyilvánosan vagy titokban, olvasni, erősítgetni, prédikálni, dicsérni, nyomtatni, hirdetni vagy védelmezni, valamint otthon vagy más magán vagy nyilvános helyen tartogatni — senki ne merjen; sőt azokat rögtön e bulla kihirdetése után, bárhol legyenek is, püspökök és egyéb

¹ Az 1515. május 2-án kelt határozatot X. Leó 1516-ban kiadott „Inter sollicitudines“ kezdetű bullájában közli. (Magnum Bullarium Romanum Sumptibus Andr. Chevaller bibliopole et typographi. Luxemburgi, 1730. I. 654. L. még Sacrosanctum Concilium Tridentinum ... Venetiis 1781 Ant Astolpi. 35!.)

erre kiküldöttek keressék össze s nyilvánosan és ünnepélyesen a papság s a nép jelenlétében, az előbb említett büntetések terhe alatt égensék el.“ Külön fejezet (a 12.) ugyanily részletezéssel, kiemelten tiltja Luthernek még azokat a kiadott vagy ezután kiadandó Írásait s könyveit is, melyek az említett tévelyeket nem tartalmazzák.

A szigorú büntetések részletes leírása is külön fejezetet foglal el. A vétkezőket a nagyobb egyházi kiközösítés sújtja; egyháziak méltóságukat s javadalmukat veszítik, világiak pedig hűbéri birtokaikat; nem részesíthetők egyházi temetésben, alkalmatlanoknak nyilvánítatnak mindenféle törvényes aktusra; mint hűtlenek, felségsértők s eretnekek is bűnhődnek s mindezek alól csak a római pápa, vagy meghatalmazottja adhat fölmentést.¹

E szigorú rendelkezéseket szóól-szóra megismétli 1521. jan. 3-án a második Luther ellen kiadott bulla, a „Decret Romanum Pontificem“ s 2. §-ában megemlíti, hogy Németország több helyén végrehajtották az előző pápai parancsot: Luther könyveit és Írásait tényleg elégették.²

E bullák az egész keresztény világnak szóltak. A püspökök révén csakhamar tudomást is szerzett róluk s ez úton a tiltott tanokról is, az egész keresztény világ. Hazánkban ép a bullák nyomán Szathmáry György kárhóztatta legelőször Magyarország primási székéből Luther tanait, meghagyván e rendeleté kihirdetését ország-szerte²

Az új tanok a tilalom ellenére is terjedtek mindenfelé. Legfőképp élőszóval, a kereskedők s tanulók révén, de csakhamar a sajtó is az úji ás szolgálatába lépett s a terjesztés egyik fontos eszközévé lett.

Igen valószínű, hogy a pápai bullák kihirdetése idején már hazánkban is voltak, akik tudtak a németországi mozgalomról. Ha nem is föltétlenül biztos Szerémi közlése, mely szerint 1518-ban jelent meg a lutheraizmus Magyarországon és pedig Budán, hol nyilván hirdették Írástudók és udvari emberek,⁴ nem mond lehe-

¹ Magnum Bullarium Romanum I. 610—614.

² U ott I. 614-615,

³ *Sdimith Nicolaus*: Archiepiscopi Strigonienses Ed. alt. Tymaviae, 1758. 81—82 „Lutherum a Leone X. haereseos damnatum et ipse e primariis Hungáriáé cathedris damnari iussit.“ V ö. *Ribini Memorabilia* I. 3.

⁴ „Et iterum in eodem anno Lutteriana ad Hungáriám descenderat per scribas seminando, et per curiales, qui jam publice publicabant Budae . . .“ (Mon. Hung. Hist. II. val. I. 76.) Ebből nem világlik ki, hogy Luther iratait nyilvánosan árusították, mint *Hanuy* írja (Kath. Sz 1906. 256)

tétlenséget. Alig pár évvel később azonban már hiteles oklevél szól Luther könyveiről magyar földön A Drezda mellett fekvő königsteini zárdá perjele említi a Selmecebányái plébánoshoz írt levelében 1521. aug. 28-án, hogy levele átadójának átengedett egy pár birtokában levő lutheránus művecskét, reméli, hogy azokat majd közösen használják.¹ Már 1521-ben, de legkésőbb 1522-től kezdve mindenütt találunk Luther követőket hazánk német lakta területein, kiknél bizonyára voltak lutheránus iratok, könyvek.²

Eleintén még mindig hitte az egyház, hogy teljes hatalma van a lelkeken s elegendőnek látszott az általánosságban kimondott tilalom. Nem is látunk elejével törekvést rendszeres, szigorúan keresztülvitt sajtócenzúrára az újító mozgalom elfojtása érdekében. Támadásra támadással felelnek, vitairatokat imák Luther ellen. Egy ilyen vitairatot, Catharinus Ambrus olasz domokosrendi szerzetes művét, saját költségén, Bécsben adatja ki újra Werbőczy István a wormsi birodalmi ülésre utaztában, hogy itt Magyarországon pajzsa legyen a katolikus hitnek. A királynak is megküldi — írja — hogy növekedjék benne a hitbuzgalom s gondja legyen rá, hogy ez országot a lutheri mételey meg ne rontsa. Aki e könyvet olvassa, megelőzheti a bajt; ha akadnának kiket már megmérgezett, meggyógyulnak tőle.³

Csakhamar kiténik azonban, hogy a szakadás elkerülhetetlen s ekkor indul meg a lutheranizmus, majd később a többi újítók ellen kibocsátott rendeletek hosszú sora. Gyakran fordulnak e rendeletek kifejezetten az újító szellemben írt könyvek ellen s ezek az első könyv cenzúráié intézkedések. A rendeletek kiadója nem mindig egyházi hatóság, hanem sokszor világi is, amit az állam és egyház szoros viszonya magyaráz. Egyházi jel egük mellett jellemző még rájuk, hogy elejével tisztán egy bizonyos helyre vonatkoznak s esetről-esetre adatnak ki a szükséghez képest. Végrehajtásuknál is legtöbbször együtt működik egyházi és világi végrehajtó hatalom.

Az első rendeletek az ország németlakta területeire szólnak, hol a Németországban keletkezett új irány természetsszerűleg legelőbb talált követőkre.

¹ Egyh. T. Emi. I 42.

² Részletesen kimutatja Hanuy említett értekezése első közleményében (Kath.Sz. 1906. 251—260.)

³ E. T. E. I. 25—26. Werbőczy előszava a könyvhöz.

Engel szerint¹ II. Lajos már 1523. május 2-án megfenyegeti a *bárfiaiakat* Luther iratainak olvasása és terjesztése miatt. Ezt azonban hiteles adat nem támogatja.²

Az első lutheránusok ellen hozott törvény, az 1523. április 24-iki országgyűlés végzéseinek 54. cikke sem szól külön a lutheránus iratokról vagy könyvekről, csak meghagyja, hogy ő felsége mint katolikus fejedelem, a lutheránusokat és azok pártolóit mint nyilvános eretnekeket s a szentséges Szűz Máriának ellenségeit, fej- és jószágvesztéssel büntesse.³

Szebeni szájhagyomány szerint már 1523-ban Kaplyon László esztergomi érseki biztos odaküldetésekor (júl. 12. után) történt ott könyvégetés,⁴ de ezt semmi biztos adat nem támogatja. A Kaplyon küldetéséről szóló érseki megbízólevél csak arról szói, hogy higgyen neki a szebeni dekanatus papsága mint az érsek követének és teljesítsék parancsait engedelmesen.⁵

De történt Szebenben. mindjárt az 1524. év januárjában olyas valami, ami a szebeni dékán megtorló intézkedéseit vonta maga után. A reformáció terjedésének első jelenetei játszódtak itt le. Ismeretlen rosszindulatú szerzők, kiknek kilétét azonban mégis sejtik — beszél az oklevél — az éj csendjében Szeben több helyén egyházi és világi tisztséget viselő emberek ellen írt

¹ . . . schon am 2. May 1523. ging ein drohendes königliches Schreiben nach Bartfeld, darüber, dass man daselbst mehrere Schriften Luthers lese» und von Hand zu Hand umlaufen lasse.* Gesch. d. ung. Reichs III./2. 243.—)

² *Fabritius* is kétségbe vonja székfoglaló akadémiai értekezésében: Pemfillinger Márk százsz gr. é. (Ért. a tört. tud. kör. IV. kt. 6. sz.) 58. o. 2. jegyz. *Engel* nem közli forrását. A *Kapnnay* gyűjt. XI k. 4° 119 o. 102. sz. alatt (Egyet, kvtr.) közölt oki. kelte 1523. máj. 5., és u. ez az oki. másutt is megvan, (*Katona*: Hist. Crit. XIX. 390., és *Pray*: Specimen Hier. Hung. II. 224.), mint az E. T. E. I. 123—124. írja, de ez az oklevél a *szebeniekhez* szói s különben is datuma hibás, 1521. 111. 9. helyett. Közli még helyes kelettel *Fabritius* 134. és *Fejér* Codicillus 36—37.

³ Corpus Juris I. 324—825.— E. T. E. I. 84. Ez csak fölüjtitása és kibővítése két régebbi törvénynek, mely mindazokat, akik valamely nyilvános és kárhoztatott eretnokség követői, mint hűtleneket, birtokvesztéssel sújtja. [Mátyás i. tvkönyve (1462) II. cikk, 13. § (Corpus Juris I. 34C—34I) és a vele szóról-szóra egyező II. Ulászló kori (1495) II. tvkönyv IV. cikk, 12. §. (U. o 566—567)]. Innen került belé a Tripartitumba I r. 14. cím, 14. §. (Corpus Juris kiadásában 78—79).

⁴ *Fabritius*: 40., *Oltard* e közlésével szintén nem tartja a tényt eléggé bizonyítottnak.

⁵ E. T. E. I. 91. és *Fabritius* 120-121.

gúnyiratokat szórtak szét. Miután a szerzők s terjesztők ismételt idézésre sem jelentek meg, a dékán „e hírheft iratok szerkesztőit, íróit, terjesztőit, segítőit egyenkint és összesen kiközösítette.¹ Február 23-án bírói széke elé is idézi a dékán Mild Jánost a szebeni iskola igazgatóját, kit a közvélemény a gúnyiratok szerzőjének tartott,² de kérésére két heti halasztást ad neki³ Hogy tovább mi lett az ügyből, okmányok híján, nem tudjuk.

1524. III. 9-én kelt az első királyi rendelet Magyarországon a lutheranizmus ellen s ez egyben az első állami cenzúrai rendelkezés is. A király mindenestre a pápai követek buzdítására, de még inkább a fenyegető külső és belső politikai helyzettől indítatva azonosította magát az egyház érdekeivel s teljes tekintélyeivel pártjára állt. A kard, mint már többször ezelőtt, védelmére kelt a keresztnek. A színhely ismét Nagyszeben. II. Lajos ír a tanácsnak: nagy visszatetszéssel értesült arról, hogy ama bizonyos Luther Mártonnak tanai és iratai, kit a pápa már rég kiközösített, a szebeniek közt közkézen forognak, olvastatnak és követőkre lelnek. Minthogy e kárhoztatott tanok és könyvek az igazság ellen valók, a legnagyobb mértékben nem tetszik ő felségének, hogy a város tisztviselői, kereskedői s egyéb lakói azokat adni-venni s forgatni kezdték Királyi kötelessége lévén a keresztény hitet tisztán megőrizni ez országban, jószágvesztés terhe alatt a legszigorúbban meghagyja a tanácsnak, hogy rögtön e levél vétele után, utcáról-utcára és házankint nyomozzák ki Nagyszebenben s az alája tartozó falvakban Luther iratait és könyveit; a találtakat nyilvánosan égessék el s aztán hirdessék ki, hogy ezentúl ilyesfajta iratokat eladni, venni, olvasni vagy forgatni, jószágvesztés terhe alatt, senki se merjen.⁴

A Szebenből jövő hírek nem voltak megnyugtatók, ezért még ugyanez év augusztus 15-én újabb kemény hangú levelet küld Szálkái László az új primás a szebeni és a brassói káptalanoknak, melyen erősen érzik a Luthert tiltó pápai bullák hatása.

¹ *Fabritius* 126—129. nyomán E. T. E. I. 108. Említi254.

151. nyomán *Lányi-Knauz* 12.

² *Fabritius* (129-130.) nyomán E. T. E. I. 114-115.

³ *Fabritius* 43. a szebeni káptalan A) Jegyzőkönyvének 63. lapja nyomán. E. T. E. I. 116. jegyzetben.

⁴ *Fabritius* 134—135. és E. T. E. I. 123—124. Ez a már említett, néhol 1523. V. 2. keltezéssel előforduló oklevél. Hivatkozik rá *Reusch* is I. 86. V. ö. *Hamuy* (U. o. 477-480).

Hiteles jelentés nyomán, nagy lelkifájdalommal értesült,¹ — írja az érsek — hogy mindkét kerületben találkoznak papok és mindkét nembéli világiak, kik Luther Mártonnak az apostoli szentséktől már rég kárhoztatott szentségtörő tévelyeit és tanait nyíltan hirdetik, tanítják s védelmezik; a pápára s a papságra gúnydalokat készítenek és énekelnek,... továbbá lutheri tévelyeket tárgyszó könyveket és értekezéseket vesznek, eladnak, olvasnak és könnyelműen tartogatnak ... Főpásztori feladata lévén az ilyen pestises eretnokséget kiirtani,... ezennel kiközösítés terhe alatt meghagyja nekik, hogy rögtön e levél vétele után minden vasár- és ünnepnapon intsék az istentiszteletre összegyűlt népet, egyenkint és összevéve, egyháziakat és mindkét nembéli világiakat, hogy Luther és a Luther követők szentségtörő tanairól »beszélni, azokat erősítgetni, bizonyítani, dicsérni, tanítani, énekelni, védelmezni és terjeszteni, úgyszintén e tévelyekről kiadott könyveiket venni, eladni, olvasni vagy megőrizni, vevőinek, eladóinak, tanítóinak, erősítgetőinek vagy támogatóinak ségedkezet, tanácsot vagy kedvezést nyújtani, akár nyíltan, akár titokban, egyenesen vagy kerülő úton, szóval bármi módon is — senki ne merészeljen“ — mint ezt már a király *levele és követői által*, a brassói és szebeni tanácsnak meghagyta. Luthernek s követőinek könyveit és értekezéseit pedig, bárhol találnák is, tépjék szét és égesék el haladéktalanul. A makacs engedetlenek mindaddig kiközösíttetnek, míg meg nem tértek s az ő, illetőleg a pápa parancsának eleget nem tettek. Különben mindenről jelentést kér.²

Még aug. 12-én biztosokul Szebenbe küldi a királykamarását Ráskai Gáspárt és titkárát Gerendi Miklós ugocsai főesperest, meghagyván a szebeni tanácsnak, hogy engedelmességgel fogadják követeinek utasításait. Ez utasítások mindenesetre az új tan elnyomására vonatkoztak, mert káptalan és biztosok együtt működését látjuk ez irányban.³ Összegyűjtötték és nyilvánosan elégették az eretnek könyveket s vizsgálatot indítottak a kárhoztatott tanok terjesztői ellen.⁴

¹ *Fabritius* 51.

² *Fabritius* 137-140. nyomán E. T. E. I. 140-142. Említi *Katona* XIX. 441. nyomán *Lányi-Knauz* II. 12—13., *Révész* J.: Dévai B. Mátyás é. 18. nyomán *Jakab Elek*, Ján. Zsigm.-ról Írván (Kér. Magv. II. 208—209). Hivatkozik e levélre *Reusch* is I. 86.

³ *Fabritius* 131., E. T. E. I. 138—139.

⁴ *Fabritius* 63—56. V. Ö. *Fraknoi* Mg. a moh. vész előtt 122. Följelen-

Akadtak közben hívői és szószólói a hitújításnak a királyi udvarban tartózkodó németiség körében is. Még 1524. júliusában történt, hogy a királyné egyik udvari papja, lutheránus szellemű prédikációban kikelt a pápa és a bíborosok ellen. Burgió pápai követ közbelépésére megbízta a király Szálkái primást az udvari pap megvizsgálásával: vajjon tényleg eretnek-e? Az érsek a vizsgálatot folyton halasztgatta, míg végre a magyar urak erélyes, fenyegető közbelépésére *Mária* királyné kedvelt udvari papját elbocsátotta.¹ Ez alkalommal a király nagyon kemény rendeletet adott ki a lutheránusok ellen — Írja melynek másolatát is küldi.⁸ Az esetről jelentést küld Guidoto a velencei követ is július 31-én, közölvén a rendelet rövid tartalmát. E szerint a király megparancsolta, hogy Luther összes művei égettessenek el s követői a legsúlyosabban bűnhődjenek⁸

Fraknói említi, hogy ez a rendelet nincs meg s valószínűleg a szebeniekhez volt intézve.⁴

Hanuy szerint a Burgio jelezte levél alatt „hihetőleg a szebeni és brassói szászokhoz 1524. évi augusztus hóban küldött (*Ráskai* G. és *Gerendi* M. biztosok útján) kir. rendeletet kell érteni, amely valószínűleg azonos az 1524. évi március 9-iki rendelettel. Nincs semmi különös abban, — folytatja — hogy a március 9-éről keltezett és „körendelet“-nek készült rendelet a „szebeniekhez“ (illetőleg a „brassóiaknak“) megfelelő átalakítás-tételekre idézi meg *Flaschner* Farkas káptalani dékán 1624. IX. 22-én *Simon* mester wurpódi plébánost, hogy magát a lutheránus eretnekség vádja alól tisztázza. (E. T. E. I. 163 -154., *Fabritius* 141-142. Az ügy lefolyásáról l. *Fabritius* 54-55. és 143-144 V. ö. *Hanuy* cikkével (Kath. Sz. 1906. 486—486.) és E. T. E. I. 179—160. Erre a könyvégetésre céloz *Ballagi Géza* (A Politikai irodalom Mgon 3.), de csak a brassóit említi.

¹ Azzal fenyegetöztek a magyar urak, hogy „aki a hit és az apostoli szt.-szék ellen szólni merészel, felkoncolják még ő felségeik jelenlétében is .. .“ *Burgio* 1524. aug. 17.-i jelentése: Mon. Vat. Hung. II. ser. I. 23. és nyomán E. T. E. I. 142—143. *Fraknói* (Mg. a moh. vész e. 120.) *Cordatus* Konrádot tartja az udvari papnak. Ez azonban téves, mert *Cordatus* ép ez időpontban wittenbergi egyetemi hallgató. E. T. E. I. 545. V. ö. *Hanuy* i. c. (Kath. Sz. 1903. 481—482.)

² Mon. Vat. Hung. II- ser. I. 23. és E. T. E. I. 143.

³ *Mario Sanuto* világkrón. M. T. T. XXV. 318. E. T. E. I. 136. Közli a velencei követjelentéseket *Firnhaber* is a bécsi akadémiai évkönyvekben. (Erre vonatk. l. M. Sión. 1864. 1—32) V. ö. *Benisch A.*: Művel. tört. Ért. 9. sz. 61.

⁴ M. o. a moh. vész. e. 122.

sál csakis augusztus hóban jutott Szebenbe és Brassóba és pedig március 9-iki keltezéssel.¹ *Hanuy* hivatkozik Flaschner szebeni dékán 1524. szept. 22-i iratára,² mely említi a királynak és az érseknek a minap (in proximis diebus) Szebenbe ért levelét a lutheranizmus kiirtása ügyében. Fölhossa Szálkái primás már tárgyalt levelét is, mely szintén utal egy előző királyi rendeletre.»

Hanuy érvelése nem meggyőző. Erőszakolt föltevés, hogy a március 9-i rendeletet csak augusztus elején kézbesítették. Semmi okunk sincs rá, hogy ezt a több mint 5 havi késedelmet föl-tételezzük s erre közvetlen adataink nem is jogosítanak. Öt hónap nagy idő, különösen mikor az események oly rohamosan fejlődnek, mint a reformáció terjedése elején. A király és érsek együttműködése augusztus hóban, mint láttuk, külön följelentés következménye. A legnagyobb valószínűség tehát, hogy ily alkalmából a fenyegetett helyre egy 5 hónappal előbb megírt rendeletet intézzenek. Úgy látszik *Hanuy* is gondolt az öt havi időközre, mert a márc. 9-i oklevél »megfelelő átalakítás'-áról szól. De ekkor meg épenséggel tarthatatlan a föltevés: egy *átalakított* oklevélen mért tartották volna meg épen a régi dátumot? Maga a rendelet sem támogatja *Hanuy* föltevését „A címzéstől eltekintve, olyan általános szövegezésű, — írja említett cikkében — hogy az több helyre egyszerre való küldésre, tehát *körrendeletnek* készült.“⁴ Igaz, hogy a rendelet megokolása általános jellegű, de ez a dolog természetéből folyik. A rendelet tárgya olyan, hogy azt akár körrendelet, akár kisebb területre szóló tiltja, megokolnia mindig egyformán általánosságban kell. Egyébként azonban kifejezetten a szebeni tanácsnak szól s nem nyújt alapot arra, hogy általános rendeletnek tartsuk. Sőt abból, hogy különösen a lutheránus könyvekkel foglalkozik s nem emlékezik meg az újítás terjesztésének egyéb módjairól, egyenesen arra következtethetünk, hogy speciálisán Szeben számára készült oklevéllel s nem körrendelettel van dolgunk. Ezt különben más, közvetlen adat is támogatja. 1525. február 4-én a bártfaiakhoz ír a király a luthera-

¹ Kath. Sz. 1906. 482. 1. Jegyz.

² U. o. 483. (a lutheranizmus gyanújába került wurpódi plébános meg-idézéséről szól. E. T. E. I. 153.)

³ U. o. 483-484; később bővebben.

⁴ Kath. Sz. 1906. 477. 1. jegyz.

nizmus kiirtása ügyében.¹ Ez alkalommal hivatkozik egy *előző nyilvános rendeletére*, melynek megokolását és főbb pontjait újra előadja:

.... Cum nos animadvertissemus haeresim hanc Lutherianam in perniciem animarum Christi fidelium in dies augeri et serpere, publico edicto nostro regio indiximus, ne quis sub poena capitis et amissione omnium bonorum sectetur Lutherum et foveat partes, et dogmata, librosque et traditiones eius teneat.“

.... Midőn észrevettük, hogy ez a Lutheri eretnokség a Krisztushoz hívek lelki romlására napról-napra növekedni és terjedni kezd, nyilvános királyi parancsunkban fej- és jószágvesztés terhe alatt megtiltottuk, hogy ezentúl bárki is kövesse Luthert, pártolja híveit s tételeit, tartogassa könyveit és hagyományait ...“

Volt tehát tényleg egy egész országra szóló rendelet, de az, mint ez a rövid kivonat is mutatja, sokkal körülményesebben írta volt körül s tiltotta a különféle terjesztési módokat, mint a márc. 9-i oklevél. Főleg kitűnik azonban a különbség a két királyi parancs közt a büntetés kimondásánál. A március 9-i rendelet *csak jószágvesztést*, a körrendeletnek ránk maradt, illetékes helyen készült kivonata pedig határozottan *fej- és jószágvesztést* ír elő. E fontos különbséget *Hanuy* is említi *Lomniczai Horváth János* szepesi prépostnak a terjedő hitújítás ellen kiadott körlevelével kapcsolatban.² A prépost u. i. felsorolván a büntetéseket, melyek rendelete világi áthágóit érik, jószágvesztésről s *„egyéb a király rendeletében foglalt büntetések'-ről* beszél.³ *Hanuy* ehhez a következő megjegyzéseket fűzi:

„Az 1524. március 9-iki rendeletben csakis a jószágvesztés van fölemlítve (a lutheránus könyvek elégetését t. i. nem lehet „büntetésinek tekinteni). Másféle királyi rendeletnek szövegét pedig 1524. augusztus hó előtti időből nem ismerjük, sőt ilyen rendeletnek kibocsátásáról sem tudunk biztosat. Háromféle megoldási módja volna tehát a fönti „egyéb büntetések“ kifejezésé-

¹ E. T. E. I. 189. *Fejér*: Codidillus 40. Mindkettő *Wagner* -. Dipl. Sáros. 162. nyomán. U. csak *Wagner* és *Katona* XIX. 4.-5. nyomán II. 15. is említi. Az E. T. E. dátum közlése (febr. 3.) hibás febr. 4. helyett.

² Kath. Sz. 1906. 490. 1. jegyz.

³ E. T. E. I. 146. alul.

nek: 1. *Vagy* az 1523: LIII. t.-cikkben jószágvesztés mellett kiszabott fej vesztést érti a prépost. 2. *Vagy* csak stiláris pleonázmus az egész. 3. *Vagy* pedig valóban volt még egy, az 1524. március 9-iki rendelet után kibocsátott rendelet, mely jószágvesztésen kívül más büntetést is (nevezetesen: fejvesztést) előírt. Remélhető, hogy idővel még nyomára akad a kutatás ezen dolognak. Megjegyzésre méltó, hogy a *bártfai* lutheránusok ügyében városához (1525. febr. 3.)¹ küldött királyi parancsában azt mondja II. Lajos, hogy a lutheránusok ellen kiadott »körrendeletében« (»publico edicto nostro«) fejvesztés *es* jószágvesztés alatt tiltotta meg Luther követését. Ezen parancsszöveg tehát a 3-ik megoldási mód mellett tesz tanúságot. Lehetséges azonban még így is az, hogy az 1524. március 9-iki rendelettel ezen »körrendelet« azonos szövegű, csakis a Nagyszébenbe küldött példányból hagyatott ki a „poena capitis“ fölemlítése, pedig annak már az 1523: Lili. t.-cikkből folyólag is benne kellett volna lennie a „körrendeletében.“

Hanuy e jegyzetei több tekintetben kifogásolhatók. Először érthetetlen s alig megokolható, mért nem lehet lutheránus könyvek elégetését büntetésnek tekinteni. Ellentmondás továbbá, mikor kijelenti, hogy fejvesztést előíró kir. rendelet kibocsátásáról nem tudunk biztosat, holott később hiteles oklevél nyomán maga is említi II. Lajos hivatkozását egy ilyenre. A prépost határozottan *királyi rendeletben* foglalt büntetésekről szól, tehát semmiké[^] nem érthette az 1523. LIII. t.-c.-et; az LIII. t.-c.-et pedig még annál kevésbé, mivel a fej vesztésről az 1523. LIV. t.-c. szól. Stiláris pleonazmusról szintén nem beszélhetünk ily határozott felsorolásban. A *bártfai* oklevél említette parancsszöveg a harmadik, helyesebben az egyedül adódó megoldási mód mellett tesz tanúságot, hogy t. i. volt fejvesztést előíró körrendelet. erre vonatkozó föltevése azonban ismét a legnagyobb mértékben valószínűtlen, mert csak feledékenységgel magyarázhatnák, amit pedig ilyen fontos rendeletnél még sem szabad föltételeznünk.

Jelent meg tehát 1524-ben egy egész országra szóló királyi rendelet, de az nem azonos a március 9-ivel. Nem is augusztusban jelent meg, amint a Burgio-féle, de még inkább a velencei Guidoto jelentéséből láttuk, hanem július vége felé. Hiszen ha előbb, — márciusban jelent volna meg, nem hihető, hogy a

¹ mint már említettük a febr. 3. hibás febr. 4. helyett.

szemfüles olasz követek ne jelentették volna azonnal. Jelentéseikből tényleg egy országos rendeletre kell következtetnünk és pedig mint láttuk az udvari hitszónok ügyével kapcsolatban. Értelmi szerzője minden bizonnyal a nemzeti párt, mely elég erős volt arra, hogy lutheránus ellenes törvényeket léptessen érvénybe s mint föllépése a hitszónok elbocsátása érdekében következtetnünk engedi, szinte kényszeri tette a királyt erélyes cselekvésre a párt óhajtottá irányban.

Ez volt tehát az *első, egész országra szóló* királyi rendelet a lutheránusok ellen, mely mintegy az újítás ellen hozott törvények kiegészítéseképp a lutheránus könyvekről is intézkedvén, egyben az *első egész országra szóló cenzúrai rendelkezés* is. Sajnos, hogy eddigelé egyetlen eredeti példánya sem ismeretes és csak az említett kivonatok tájékoztatnak tartalmáról.

Hátra van még, hogy *Flaschner* szebeni dékán és Szálkái prímás említett utalásairól szóljunk. Mindkettő említ egy királyi levelet. *Flaschner* ezt írja:

.... Quia iam proximis diebus novistis nos recepisse litteras Regie Maiestalis el domini nostri Reverendissimi Archiepiscopi Strigoniensis, per quas vehementer astricti sumus ad indagandum pravitatem Lutheranam . . .”¹

Szálkái levelének megfelelő

. . . Prout serenissimus quoque Dominus Ludovicus . . . Rex, . . . identidem per literas et nuncios suos speciales seriose Magistris civium totique communitati incolarum civitatum et districtuum Brassouiensis et Cibiniensis taciendum commisit et mandavit . . .“

.... Minthogy máraz utóbb* napokban értesültetek róla, hogy a kir. felségnek s főtiszt, esztergomi érsek urunknak levelét vettük, melyben szigorúan meghagyják nekünk a Lutheri gonoszságok vizsgálatát . . .“

része így hangzik:

„. . . Miként ugyanannak teljesítését levele és speciális követői által Lajos király úr is komolyabban meghagyta s megparancsolta Brassó és Szeben városok és kerületek hatóságainak és lakóik összességének . . .“

¹ E. T. E. I. 163.

Meglehet, hogy a júliusi *körrendeletét* esetleg a követek (*Ráskay* és *Gerendi*) vitték magukkal Szebenbe s Brassóba s az említett levelek erre a rendeletre utalnak. De ezt biztos adat nem támogatja. A követek részére kiadott megbízó levél csak annyit mond, hogy a király *Ráskayt* és *Gerendit* követül küldi a szászokhoz egy némely dolgoknak a király nevében való tudtul adása végett. Amit tehát a két követ a *király nevében mond*, fogadják kétkedés nélkül és hajtsák végre.¹

A megbízó levél tehát inkább arra mutat, hogy a követek ezt a körrendeletét csak élőszóval adták át a szászoknak s ez esetben az utalás vagy a március 9-iki levélre vonatkoznék, vagy a megbízó levélre, amely a szóbeli közlésre adván meghatalmazást, közvetve mégis csak lutheránus ellenes rendeletnek tekinthető.

A szepesi némettség körében is erősen terjedni kezdő hitújítási mozgalom ellen Lomniczai Horváth János szepesi prépost emeli föl szavát legelőbb. Hosszú levele külön a könyvekről nem emlékezik meg, csak általában rendeli el, hogy ezentúl „Luther dogmáit magánúton vagy nyilvánosan bizonyítani, tanítani, vitatni“ senki a papok közül ne merje s ne engedjék, hogy ezt bárki is megtehesse.®

Az 1524. év meghozta hazánkban a hitújítási mozgalom első véres áldozatát. Cordatus Konrád a királyi udvarból eltávolított hit-szónok, aki Budáról Wittenbergába ment és Lutherrel bizalmas viszonyba lépett, 1524. nyárutolján testvére János nevű szolgáját Luther munkáival Magyarországra küldötte, hogy azokat itt árulgassa. Árulta is nyilvánosan a vásáron a német határ közelében egy magyar úr földjén, de a földes úr elfogatta, máglyát rakatott és könyveivel együtt megégettette. Az eset mindenkép a földes úr Önhatalmú intézkedése volt, mert az 1523 LIV. t.-c. fej- és jószágvesztésről szóló büntetésre a királyt szólítja föl.

¹ E. T. E. I. 188-139.

² *Ribini*:II. 403-409. — E. T. E. I. 143—147.

³ Az esetről részletes jelentést küld *Burgio* pápai követ a pápai áramtitkárnak s végén megjegyzi: „Nem tűnik-e föl Főtisztelendőségnek, hogy a magyarok értenek holmi csinos dolgok rendezéséhez.“⁴ (Mon. Vat. Hung. II. Ser. I. 29-30. és E. T. E. 148-149.) Az áldozat kilétét *Fraknoi* mutatta ki, mert *Luther*, ki leveleiben két ízben említi az ügyet, *egyszer* Györgynek, másszor Jánosnak nevezi. (ÚJ M. Sión 1878, 79. és M. o. a moh. vész e. 124 — 125. Lásd még E. T. E. I. 149)

Ezzel egyidejűleg jelentkezik a hitújító mozgalom a soproni németiség körében s nyomban rá a királyi letiltó parancs. 1524. október 14-én leír 11. Lajos a soproni tanácshoz: nehéz szívvel vette tudomásul,¹ hogy egy ferences hitszónok eretnek tanokat hirdet közöttük. A vallás tisztaságának fentartása érdekében ezenel hozzájuk küldi Gergely ferences tanárt, hogy prédikátorukat megvizsgálja. Vagyon- és fejvesztés terhe alatt parancsolja, hogy engedelmeskedjenek neki, mindenben segítségére legyenek és jelen levél vétele után rögtön hirdessék ki, hogy ezentúl Luthernek vagy követőinek könyveit, értekezéseit, egyszerűen munkáit akár latinul, akár németül, akár valamely más nyelven íródtak is, senki otthon tartani, olvasni, dicsérni ne merészelje, valamint ez eretnekségről magántársaságban, vagy nyilvánosan vitatkozni sem, hanem a kihirdetéstől számított három napon belül, minden ilyen említett könyvet megégetés végett annak kezéhez szolgáltatassanak, akit erre nevezett Gergely testvér kijelöl. Különben mellékelten küldi a kihirdetendő rendelet szövegét is, melyből könnyű megállapítaniok, miként járnak el a lutheránus könyvek nyomozásában s megérthetik micsoda büntetés vár a rendelet áthágóira.² Sajnos a mellékelt rendelet nem maradt fenn. De az oklevél kivonatos közlése is eléggé tájékoztat tartalmáról. Meghatározásai pontosabbak s minden részletre kiterjedő gondjuk a szebeni—brassai káptalanhoz írt levél írójának hatására vall. Az elveszett rendeletnél sokkal fontosabb ránk nézve, hogy fönmaradt a levél nyomán támadt vizsgálat jegyzőkönyve, mely kitűnő adalék a cenzúra kezdeteihez.⁸

Október 22. vagy 23-án összegyűltek a polgármester, a bíró, az esküdtek, az egész tisztelt község, de különösen a tisztelendő papság soproni tagjai, a soproni harmincados urak, valamint a kiküldött Gergely barát a város üléstermében. Fölolvasták a király levelét, mellyel a vizsgálatot elrendeli s két jegyzőt választottak: egy egyházit, egy világit. Kihallgatták Kristóf testvért — a gyanús ferencset — a kérdéses 8 pontra vonatkozólag, majd

¹ A soproni plébános följelentése nyomán. (E. T. E. I. 187.)

² Magy. Prot. egyh. és isk. fgyelmező II. (1871.) 624. nyomán E. T. E. I. 158—69. — *Payr* 1—2. — *Ribini* II. 402.

³ E. T. E. 159-171. (a Magy. Prot. Egyh és isk. Figy. IV. (1873.) 165—177. nyomán). — Közli *Payr* is I. 2—14. V. ö. *Hanuy* cikke Kath. Sz. 1926. 492—496. — Kivonatosan közli a jegyzőkönyvet *Fraknoi*: A prot. első térj. Sopron városában. (Új M. Sión 1876. (VII.) 801-811)

az összegyűltek nyilatkoztak a felől, hogy a 8 pontban említett dolgokról zárt helyen s körben prédikált-e a nevezett fráter

Ebéd után megállapították a papok esküvési módját s megkezdődött a tanúk kihallgatása.

Az első tanú Pech Kristóf soproni plébános, szól a könyvekről is. Kayar István soproni esperes és győri kanonok kérdezte tőle egyszer a győri püspök nevében, vajjon vannak-e Sopronban lutheránusok. Igenlő feleletére kérdezte őt Kayar, honnan tudja Erre elmondotta neki, hogy köztudomású, hogy már a világiak is vásárolják a lutheránus könyveket s mikor összejönnek a korcsmában, Írástudója olvas a többinek. Sokszor tizen-húszan vagy még többen is hallgatják s oly gyalázzal illetik a pápát, bíborosokat meg másokat, hogy hallgatni is vétek Azután az említett 8 tételről vall a plébános és utána a többi 28 tanú is. Ki ezt, ki amazt az eretnek tételt hallotta, ki egyáltalában nem hallott semmit olyast, ami a katolikus vallással ellenkeznék.

Október 25-én, ebéd után gyűltek össze ismét a tanácsházban, hogy a könyvekről határozzanak. Fölolvasták a királyi parancsot, hogy mindenki, akinek van, adja elé lutheránus könyveit. A nyomozás módjára nézve abban állapodtak meg, hogy a papok közt az alesperes nyomozzon bizonyos egyházi és világi urak segítségével s az összesedett könyveket nyújtsa be a tanácsnak. Ha azonban hanyagsága folytán — ami távol legyen — he'ytelenül járna el, a királyi fölség és a tanács határozata értelmében felelősségre vonják. A világiakat illetőleg a polgármester, a bíró és a tanács nyomozzanak ugyanolyan fele'ősséggel.

Egyben az is határozatba ment, hogy az esperes a soproni kerület minden plébánosát tiltsa el az ily könyvek használatától; ha pedig találna némelyeknél ilyeneket az egyházi cenzúra alatt, vegye el tőlük.

Október 27-én az alesperes a papoknál található összes lutheránus könyveket bemutatta és ígérte az ezentúl előkerülök beszolgáltatását is a tanácsház urainak. Azután tovább folyt a vizsgálat a böjt megszegése és a lutheránus könyvek ügyében.

Egy Institor Pál nevű polgár volt a vádlott, hogy böjtöt szegett s lutheránus könyveket tartott. Ezt több tanú megerősítette, de őszintén bevallotta maga Institor is, megjegygezvén, hogy másnál nem tud lutheránus könyveket, az övéit pedig hajlandó az uraknak bemutatni. Veszedelemtől nem tartott; ezért úgysem nyúzhadják meg — mondotta az egyik tanúnak — hiszen a köny-

veket nyilvánosan árulják. Minthogy a vallomásokból egybehangzóan igaznak bizonyult, a bőjtszegésnek, továbbá lutheránus könyvek olvasásának s tartásának vádja Institor ellen, tanács és kir. kiküldöttek közös határozata szerint nyilvánosan ki kell majd neki jelentenie, hogy mindezeket elkövette. Ki kell engesztelnie a mindenható Istent, az anyaszentegyházat, az egész községet s mindenki mást, Ígérvén, hogy ezentúl ilyesmitől tartózkodni fog s jó keresztény módjára él. Ha nem tenné, a kir. rendelet értelmében bűnhődik. Az ítéletet kihirdették Institornak s az alávetette magát.

28-án részletesen megállapították a büntetés menetét. Institornak ki kell állnia a köztérre s miközben egy bizonyos hitszónok kihirdeti összes bűneit s a király rendeletét, fákbold rött máglyán égettessenek el a Lutheri könyvek. A szónoklat végeztével lépjen az emelvényre a bűnös, vallja meg tévedését, kövesse meg az összességet bűneiért s erősítse meg a hitszónok előző szavait, amennyiben rá vonatkoztak.

Úgy is történt. Okt. 28-át követő vasárnap (30-án) összegyűlt háromszoros dobolásra az egyházi s világi közönség s Tamás oltáros pap beszélt a katolikus hitről. Majd a jegyző közölte a királyi parancsot s a bűnösök kivették érdemlett büntetésüket. Ezután a városi kikiáltó kihirdette, hogy a bűnösök a jövőben könyörtelenül bűnhődnek. „Végül véres hóhérék elégette a lutheránus könyveket magának ama pestishozó Luthernek megvetésére s gyalázatára“ — írja a jegyzőkönyv.

Ezután még az egész község kérte ő felségét, parancsolja meg továbbra is a bírónak s polgármesternek a nevezett büntetések terhe alatt, hogy jól vigyázzanak, meg ne fertőztessék a város a lutheri tévelyekkel, miként ez részben most megesett; s ha netán polgármester és bíró hanyagok volnának a katolikus hit megvédésében, a község maga panaszolhassa ezt el ő felségének.

1525. újév utáni hétfőn veszi föl a soproni hóhér díját a lutheránus könyvek égetéséért: egy font pfenniget kap.¹

A terjedő reformmozgalom meggátlására egyre-másra mennek a királyi rendeletek a gyanús helyekre. 1525. január 16-án a sárosszegyei nemességnek ad parancsot²

1525. február 4-én pedig a bártfaiakhoz megy a már említett szigorú királyi rendelet. Nagy visszatetszéssel értesült —

¹ Soproni számadáskönyvekből. (*Payr.* I. 17. jegyz.-ben)

² E. T. E. 188. — *Fejér:* Codicillus 40.

úgymond, — hogy a kiadott nyilvános parancs ellenére a városi hatóságok nemtörődomsége folytán többen nyíltan követik Luthert. Fej- és jószágvesztés terhe alatt meghagyja tehát, hogy nyomozzák ki az illetőket s ha világiak „a kínzások minden nemével“ büntessék. Ha egyháziak, küldjék az egri püspökhelyettes elé.¹ Külön a könyvekről egyik sem rendelkezik.

Ép így nem rendelkezik könyvekről a hírhedt „*comburantur*“ törvény sem,³ ami az eddig történeteket tekintve, mindenestre csodálatos.

Nagyobb gondja volt a könyvekre a zsinatoknak A hitújítás ellen való védekezés megbeszélése végett ült össze az 1525-ki esztergomi zsinat, melyen *Szalkay* László prímásnak jelentést tettek a felvidéki vallási állapotokról. Különösen *Kresling* János budai paptól vádolták, hogy eretnekként elutasítva a bányavárosokba vonult s *Cordatus* Konráddal együtt Luther könyveiből szónokolt a népnek. 8 Mindkettőjüket elfogták s Esztergomban szigorú vizsgálat alá vették.⁴ *Cordatus* csak 1526 elején szabadult meg s Németországba ment, *Kresling* sorsa ismeretlen.⁶

Az újítás terjedésének hírére 1526. április 10-én a pozsony kerületi papsághoz s hívekhez ír *Szalkay* prímás. Nehéz szívvel vette tudomásul, — írja — hogy vannak köztük, kik a „kárhoztott pestises Lutheri tévtanokat“ követik, terjesztik s nem átallják az ilyen szellemű könyveket házaikban, szekrényeiben megőrizni, olvasni, magyarázni, vagy különböző énekekkel Isten és a szentek, valamint a szt. anyaszentegyház gyalázatára nyilvánosan énekelni .. . Minthogy kötelessége a nyájra vigyázni, kiközösítés terhe alatt meghagyja nekik, hogy jelen levele vétele után mindenütt hirdessék ki az összegyűlt népnek, hogy e szentségtörő istentelen eretnek felekezetet elismerni, követni, dicsérni, megmételyezett könyveiket házban, szekrényben tartogatni, olvasni, vagy magyarázni, Istennek, szentjeinek s az egyháznak gyalázatjára olyan énekeket nyíltan vagy titokban, egyenes vagy kerülő úton csinálni, azokat énekelni senki ne merje, különben kiközö-

¹ E. T. E. 189—190. stb., mint mér említve volt.

² .. . Lutherani etiam omnes de regno extirpentur; et ubi cunque reperti fuerint non solum per ecclesiasticas, verum etiam per seculares personas, fibere caplantur et comburantur.“ (1525. IV. t.-c. Corp. iur. I. — E. T. E. I. 204.)

³ E. T. E. I. 202—203. — V. ö. *Lányi-Knauz* II. 15. {*Katona* XIX. 496. nyomán *Kreslingt Czyslingim*-nek írja.)

⁴ *Guidoto* Jelentése. E. T. E. I. 203—204.

⁵ *Hanuv* i. éresek. (Kath. Sz 2906. 616.)

sítik A métely kiirtása érdekében hozzájuk küldött követeinek Ítéletét, akaratát vagy bárminemű parancsát pedig az előirt bűntételek s cenzúrák terhe alatt engedelmesen fogadják.¹

Ugyanilyen parancs mehetett a soproniakhoz is, mert 1526. június 3-ról fenmaradt a Sopron- és Pozsonymegyébe és városokba kiküldött *királyi biztosok* jelentése *Szalkay* esztergomi érsekhez a lutheranizmus elnyomásáról. Itt újra az állam és egyház együttműködését látjuk. A követek megbízatásukat *a királyi felségtől és az esztergomi érsektől valónak* mondják. Sopronból kiszállottak háromszor vagy négyszer — mondja a jelentés — Sopronban pedig a legpontosabb nyomozást végezték volt lutheránusok után.

A városban Ő felsége parancsait a lutheránusok ellen kürtszó mellett ismételten kikiáltó hirdette ki A vármegyébe magába a szolgabirákat küldték az alesperesekkel együtt nyomozás végett. Előbb azonban egy gyűlésen buzdították a soproni főesperesség papságát, hogy az eretnekséget elvetve, az igaz tant tanítsa plébániáin s kutassa ki, nem eretnek-e közülük valaki. Minderről bővebb jelentést küldenek később, most a soproni polgárok kérésére csak annyit jelentenek, hogy a papság s a polgárság körében nyomát se lették a Lutheranizmusnak, a nép közt is keveset, ki az eretnekség híve lett volna. A polgárok u. i. Ő felsége parancsára azon voltak, hogy *kárhordatott fertőzött Lutheri könyvek nyilvános elégetésével* az egész községet visszatérítsék az igaz útra.²

1526 június 15-én elismerését fejezi ki a király a soproniaknak engedelmességükért. Inti őket további hűsége, meghagyván, hogy a keresztény hit megtartásán s a lutheránusok kiirtásán mindenkép rajta légyénél.³

Míg itt a bizottság sikerről tesz jelentést, a szebeni káptalan hosszú levele keserűen panaszkodik a primásnak 1526 júniusában, hogy mindhiába a legszigorúbb rendszabályok; még a kiközösítésnek sincs foganatja, nem tartja vissza az embereket az új tanok követésétől. *Csukás* János házában német nyelvű misét mondanak, az egyházi énekeket is átfordították németre s úgy énekelik . . . stb.⁴

¹ Mgy. Sión 1863. 713-716. — E. T. E. I. 49-250.

² E. T. E. I. 262—263. — *Payr*: I. 16-17. V. ö. *Fraknoi*: A protestantizmus első terjed. Sopron városában (ÚJ M. Sión 1876. (VII.) 801—81.)

³ E. T. E. I. 265 — *Payr*: I. 18. - II. 402—403. V. ö. *Hanuy* (Kath Sz. 1906. 705.)

⁴ *Fabritius*- 156—160 nyomán E. T. E. I. 258 -262 *Haner* nyomán közli *Fejér*: Codicillus 44—47. V. ö. *Hanuy* iKath. Sz. 1906. 709—714) és *Jakab E.* (Kér. Magv. II. 212—213.)

E panaszlevél hatása alatt dorgálja meg a király 1526. július 19-én *Pemfflinger* Márk szebeni királybíró, a lutheránizmus elnyomása körül pár hónappal előbb kelt rendeletéi ellenére eddig tanúsított hanyagságáért. Hivatal és jószágvesztés terhe alatt megparancsolja neki, hogy ezentúl szorgalmasan nyomozzon eretnekek után s ha talál, érdemük szerint büntesse meg őket.¹

Ez volt Lajos utolsó rendelete a lutheránusok ellen s nem-sokára ezután, a mohácsi csatát követő pártoskodás foglalja le az embereket. Már 1526 végén két választott király van az országnak, akik elszántan állanak egymással szemközt. Mindegyikük igyekszik minél nagyobb pártot gyűjteni s mindegyik a leg-szigorúbban tiltja, hogy valaki a másik pártjára álljon. országszerte nagyszámban küldött szét részint nyomtatott, részint írott leveleket, hogy az embereket magához édesgesse. A *János*-pártiak erre felségsértés és hűtlenség terhe alatt tiltják, hogy bárki is *Ferdinánd* levelét elfogadja, olvassa, tovább adja vagy magyarázza, vagy hogy követek útján érintkezzék Ferdinánddal. Aki ilyesmit templom ajtóra kifüggesztve, vagy az utcákon szét-szórva talál, adja át a királynak; aki elmulasztaná, feljelentendő.²

Ezt a határozatot a politikai helyzet magyarázza. Ép így jórészt a politika állítja szembe mindkét katolikus fejedelmet a reformációval. *Ferdinándot* a családi hagyományok, *János* királyt a nemzeti párt hagyományai tették egyéni vallásos meggyőződésükön kívül is, a hitújítás ellenségeivé.

Már 1527. jan. 21-én jelzi Várdai Pál esztergomi érsek a szebeni káptalannak, hogy biztost küld az eretnekség kiirtása érdekében.³ 23-án újra utasítja a szebenieket, hogy követét *Balázs* mestert mindenben támogassák és engedelmeskedjenek neki.⁴

Január 25-én maga *János* király ir Szeben városának, hogy királyi tekintélyével biztosítsa az egyháznak a világi hatóság támogatását. Nehéz szívvel vette tudomásul, hogy vannak a szebeniek közt, akik nem átallják a kárhozott lutheránus tévelyt olvasni, erősíteni, bizonyítani, de sőt nyíltan dicsérik, vallják s terjesztik azokat. Mivel királyi kötelessége, hogy népét ilyesfajta eretnek pestistől s más tévelyektől lehetőleg megóvja, a leg-

¹ E. T. E. I. 273. *Fabritius* 80. és 160-161.

² *L.Perepatics*: A magy. művelődés I. Ferd. korában (Művelődéstört. Ért. 4. sz.) 45-46.

³ E. T. E. I. 299—300. jegyz. — *Fabritius* 85.

⁴ U. ott és *Fabritius* 162—163.

szigorúbban elrendeli, hogy ha bárki is a világiak közül a Lutheri eretnokséget olvasni, erősíteni, bizonyítani, dicsérni, vallani vagy terjeszteni merészelné, vessék börtönbe, bármi néven nevezendő vagyonát pedig tartsák fenn a király rendelkezéséig s más alkalmas úton-módon is azon legyenek, hogy őket az említett eretnokségtől visszatartsák. Említi, hogy az egyháziakat illetőleg a primás rendelkezett s utasítja a hatóságot, hogy az érsek kiküldöttjét és a szebeni dékánt mindenben segítsék, ha őket ez ügyben megkeresik.¹

Ferdinánd még 1526-ban, föllép a lutheránizmus ellen. Nővére *II. Lajos* özvegye már régebben a lutheránizmus gyanújába² került s megerősítette a közvéleményt 1526 végén maga *Luther* is, mikor ‚Vier tröstliche Psalmen‘ című könyvét neki ajánlotta.³ *Ferdinánd* figyelmeztető sorok kíséretében küldi el a könyvet Pozsonyba *Máriának*, óva intvén őt különösen a lutheránus könyvek olvasásától. *Mária* válaszában megköszöni testvére hozzá való szeretetét, hogy figyelmezteti őt arra, mi neki a műben nem tetszik. De tudhatja — írja tovább — hogy akár hasznára, akár kárára van, ő nem tilthatja meg *Luthernek*, hogy az azt írja, ami neki tetszik. Más keresztény fejedelmekkel épígy tett *Luther* s ezek sem tilhatták el ettől, sőt maga a császár és *Ferdinánd* se tilthatják meg neki. *Luther* a könyvet az ő tudta és beleegyezése nélkül írta, mint az az előszóból is látható. Isten ments, hogy ő olyasmit cselekedjék, ami a hírét rontaná; reméli, eddig se tett olyat, Isten kegyelmével ezután sem tesz és mint jó keresztény fog élni s meghalni.

Ez a válasz nem nyugtatta meg teljesen *Ferdinándot*. Jól tudja — írja 1527. április 10-én *Máriához* — hogy *Luthernek* az írást nem tilthatja el; de azt hiszi, hogy neki *Luther* sosem írna dicsérő sorokat azért, mert tanát, mit ő evangéliumnak nevez, ápolta és oltalmazta. Egyébként nem kételkedik, hogy *Mária* mint okos és keresztény fejedelemlő, mint írja is, teljesíti kötelességét. Nem is veszteget sok szót rá, csak abban a két dologban *Kéri* legyen elővigyázó, amire levele nem vá aszóit, t. i. ne olvassa a kárhoztatott Lutheri könyveket s környezete viselkedésére is úgy ügyeljen, hogy e két ok miatt ne támadjon jó luther-

¹ E. T. E. I 300-301. — *Fabritius* 163—164.

² L *Burgio* jelentése 1524. aug. 17. Mon. Vat. Hung. II ser. I. 23., E. T. E. I 142—143.)

³ E. T. E. I. 294-295. — *Ribini* I. 14—15. latinul közli.

ránus híre, mint ezt már aggódva beszélni kezdik némelyek. Mária 1527. április 29-én megismétli mit előzőleg írt: mint jó keresztény akar élni és meghalni. Luther iratait már rég nem olvasta s Ferdinánd intésére még inkább tartózkodni fog azok olvasásától. Úgy látszik nem volt más dolga a följelentőnek, hogy környezetéről ilyen híreket terjesztett. Szeretné látni, ki meri állítani, hogy környezetéből valaki az ő tudtával vétett a hit ellen; ha akad ilyen, írjon róla Ferdinánd, hogy ő kimentesse magát s az illetőt kérdőre vonhassa. Kérdje meg Ferdinánd azoktól, kik őt oly nagyon féltik, miben vétett hát az egyház parancsai ellen azonkívül, hogy böjtben húst evett. De ezt meg azért tette, mint környezete is tanúsíthatja, hogy súlyos betegséget elkerüljön. Nem fogják rossz emberek a jó viszonyt köztük megzavarni, mert hiszi, hogy Ferdinánd nem ad könnyen hitelt a rágalmozóknak¹ Ez a levél aztán megnyugtatta Ferdinándot. Máj. 21-én közli vele, hogy teljesen megelégedett nyilatkozatával s megbízik benne.²

1527 aug. 20-án már nagyterjedelmű rendeletet ad ki örökös tartományai részére. Fölújítja a wormszi birodalmi gyűlés határozatait, melyek birodalmi átokkal sújtják Luthert és elrendelik könyveinek elégetését.³ Fölsorolja a büntetéseket, melyeket a polgári és egyházi jog az eretnokség követőire kiró s kiemelten tiltja nemcsak a régi, hanem az összes új eretnekek: Luther, Zwingli, Oekolompadius s az anabaptisták tanainak bárminemű követését mind az örökös, mind pedig a többi tartományokban, melyek az ausztriai ház hatalmának alávetvék. Hogy pedig ez a parancs minél gyorsabban köztudomású legyen, meghagyja, hogy a legközelebb való 10 év mindegyikének karácsony és husvét napján szószékről hirdessék ki.⁴

¹ E. T. E. I. 818—321. *Gévay*, Urkunden und Aktens lücke Wien. 1840. nyomán és *Buchholz*: IX. 11—12 az eredetiekről közli! V. ö. *Juste*.

Mária királyné ... Bp. Ráth. 1860. (*Szisz* Kár ford.) 21—28;... cikke (M Sió II. 10U—103. és *Lányi-Knauz* II. 29—30.

² *Juste* i. m. 23. és M. Sió II. 103.

³ A wormszi edictum megjelent killdn nyomtatásban: .Oratio in imp. conv. Borraiciensi.. . per ind. Regis Hung . . . Oratores habita ... Item decretum in causa Lutheriaa a divo Car Jo caes.. .. edita. 1621. fRégi M. Kvtr-III/I. 239. szám •

⁴ *Ribini* i. m. I. 21—2^l. kivonatosan. Egész terjedelmében megjelent nyomtatásban i5.'7. Bécs, Férd n ndl I Edictum adv. anabaptistas, Lutheranos, Zwinglianos, Oeoclompadlanos (R. M. Kvtr. III./I. 266. sz.) Kiadta még *pach* Bernh.: Evangelisches Oesterreich. Hamburg 1741. II. Theil. Nützliche Beilagen 60 68. Egy részét magyarul adja *Révész Imre*-. Dévai Bíró M é. Pest. 1863. 24-26. V. ö. Kér. Magv. II. 214. *Jakab E.* dkkéf.

Ferdinánd ezt a rendeletet minden bizonnyal Magyarországra is értette, minthogy az új tanok követését kiemelten mind az örökös, mind pedig a többi Habsburg hatalom alatt álló tartományokban tiltja. Már ekkor is, de később még inkább törekedtek a Habsburgok Magyarországot német birtokaik módjára kormányozni. A vallás egységéről s a tan tisztaságáról pedig — mint Isten kegyelméből való király — Ferdinánd ép úgy kötelességének tartotta gondoskodni, mint 11. Lajos. Alig pár évre rá az 1529-iki birodalmi gyűlés elnapolása után ismét önhatalmúlag rendelte el, hogy minden nyomtatvány kinevezett értelmes férfiak által megvizsgáltassék s azokból a hiányos tételek kitöröltessenek.¹ Ez a rendelet sem egyenest Magyarországra szól, de Ferdinánd valószínűleg ezt is ide értette s ezzel az előzetes cenzúra nyugati mintára fejedelmi önkényes elhatározásból, országgyűlés beleegyezése nélkül, nálunk is megjelent. De valószínűleg csak papiroson, mert Sylvester Jánosnak egy kissé homályos levélrészletét² leszámítva, semmi adatunk nincs egyelőre könyvek, nyomdák üldözéséről Magyarországon.

De üldözik az új tanok terjesztőit egyéb módon. Még 1529-ben elfognak egy csomó polgárt Lőcsén eretnekség miatt s a szabadon bocsáíottaknak esküvel kellett fogadniok megtérésüket.³ 1531. szeptember 30-án meghagyja Ferdinánd az egri püspöknek, hogy az ő nevében fogassa el a két kassai hitszónokot s vitesse a pozsonyi várba.⁴ Értesíti erről a kassai tanácsot is, meghagyván, hogy a püspök intézkedését megakadályozni ne merészeljék.⁵ A püspök eleget tesz a parancsnak: 1531 nov. 6-án huszáraival elfogatja s Likava várába viteti Dévai Biró Mátyást, a kassai magyar prédikátort, aki miatt aztán Kassán nagy zavargás támadt.⁶ Ugyancsak fogságba hurcoltatta Antal eperjesi prédikátort és Bertalan papot, a szepesi káptalan volt káplánját,

¹ *Ballagi Aladár*: A magy. nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. Franklin 1878. 69.; forrás idézése nélküli, de mindenesetre levéltári alapon. Bizonyára tolihiba, hogy a rendeletet Ferdinánd csdszdr-ének mondja.

² E. T. E. IV. 661—553. Nádasdynak írja Szegedi Lajos zsoltárfordítóról, hogy az Székesfehérvárt kárhoztatta volt az ő bibiafordítását (1540), amivel nagy kárt okozott, mert összes odaküldött példányai odavesztek.

³ *Spervogel* krónikája nyomán E. T. E. I. 503—504.

⁴ E. T. E III. 16:’.

⁵ U. o. 163.

⁶ U. o. köv.

Bertalan még ez évben, Antal pedig 1532-ben szabadul.¹ Dévai közben Bécsbe kerül a püspök elébe, aki szigorú vallatás alá fogja. Fogságából megszökik, mire Ferdinánd több ízben sikertelenül új elfogató parancsokat ad ki ellene.² A lutheránizmus terjesztéséért körözteti 1532. október 16-án a körmöcbányai papot; következő év június 7-én az egyik bártfai hitszónokot³ Ezért parancsol rá a bártfaiakra 1534. június 7-én, hogy Esaiás nevű papjukat tüstént bocsássák el.⁴

Ilyen és ezekhez hasonló üldözések ellenere is haladt a reformáció, minek állandósulását a német városokban nagyban elősegítette, hogy régi joguk szerint a városok papjaikat maguk választották, s nem igen engedték el őket sem a püspök, sem a király rendeletére. Rendszerint idegenből hittak meg papot kellő ajánlat és hosszas tárgyalások után.⁵

Ferdinánd az idegen, főleg a wittenbergi akadémia látogatásának eltiltásával⁶ is útját akarta állni az újításnak, de kevés sikerrel, mint az illető akadémia magyarországi hallgatóinak hosszú névsora bizonyítja.⁷

Sokkal szigorúbban hajtották végre a fejedelem cenzúrai rendelkezéseit Ausztriában. Erre mutat legalább Henckel János levele 1528. aug. 28. Trautmannsdorf várából Erdélyi Antal kassai prédikátorhoz, melyben tudatja, hogy Neustadtban (in nova Civitate) több férfi és nő, többek közt a bíró is, két heti kemény börtönben kenyéren és vízen sínylődött, mivel házukban találták az új szövetségnek Luther-féle fordítását. Bécsben egy nürnbergi és egy ratisboni könyvkereskedőt fogtak el s végeztek ki, mert Luthernek bizonyos értekezéseit ausztriai területen árulgatták, stb.⁸

Rendeletek ily határozott s következetes végrehajtásáról nem is lehetett szó hazánkban az ország zilált viszonyai közepett. Az ellenkirályok semmiféle rendelkezésüknek nem tudtak erélyesen érvényt szerezni, kénytelenek kompromisszumokra. Az időrövidre s esetről-esetre kiadott tiltó rendeletek az általános újító

¹ U. o. m.

² U. o. 264—67, 269, 296.

³ U. o. 287, 366—7.

⁴ T. Tár. 1890. 853. *Szabó Károly*. Az Érd. Múz. ered. oki. kivonatai.

⁵ V. ö. E. T. E. III. 9, 11, 97. stb.

⁶ E. T. E. IV. 338—839.

⁷ E. T. E. II. függelék.

⁸ E. T. E. I. 897—898. T. Tár. 1882. 769.

vággal szemben ép oly tehetetlenek, mint az egyház fenyítő eszközei. A polgárság városaiban, a nemesség birtokain, végül is azt csinálta, amit akart.¹

Eretnek könyvek üldözéséről ez időtájt, mint említettem nem tudunk, van azonban két esetünk, melyekben gúnyiratok szerzőit büntetik.

1529. február 1-én Tordai Pál hunyadi főesperes és gyulafehérvári püspöki helytartó ama gonosz szándékú embereket, kik némely érinthetlen jellemű férfiú ellen titokban gúnyiratokat s gúnydalokat szerettek s terjesztettek, támogatóikkal együtt eltiltja az áldozástól. Amennyiben ezt mégis megtennék, egyházi átokkal sújtja s kiközösíti őket. Aki ilyen iratot talál s rögtön meg nem semmisíti, hanem tovább adja, hasonlóképp bűnhődik. Ép így kiközösíti azt, aki ezentúl e fajta gúnyiratokat szerkeszt. Aki tud ilyesmiről jelentse föl. Magukat a szerzőket kiközösítés terhe alatt megidézi maga elé, hogy feleljenek írásukról s adják elő bizonyítékaikat, ha vannak.² Lett-e hatása ez intézkedésnek, adatok híján nem tudjuk.

1538-ban a gyöngyösi ferenceseknek gyűlt meg a bajuk rosszindulatú emberekkel. Gúnydalokban s gúnyiratokban rágalmazták őket, erkölcstelen életet fogván rájuk. Ők a gyöngyösi tanácstól kértek s kaptak elégtételt. Tanács és város egy engesztelő formulát állított ki részükre, melyben bocsánatot kérnek s kijelentik, hogy a gyöngyösi ferencesek azelőtt is, most is, rendesen éltek mindnyájuk nagyobb épülésére. Egyébként pedig Ígéretet tesznek, hogy mind az énekek mind az Írások szerzőit ki fogják kutatni s legalább két tanú jelenlétében, nyilvánosan megverik.⁸

Ez az első hitelesen igazolható eset hazánkban, hogy írásban okozott becsületsértést világi hatóság torol meg. Ilyen esetek-

¹ *Perényi Péter* Sárospatak hatalmas ura külön írásos egyezményt köt Ferdinánddal meghódolásakor. A föltételek legelső pontjában azt kívánja ő felségétől, hogy vallásától soha el ne tiltsák, mivel ő Igaz és Jó kereszténynek vallja magát, aki a Krisztus és az evangélium szerint való keresztény hitet ismeri. (E. T. E. III. 465.) Nem akadályozzák ebben, szól a felelet, ha különben jó keresztény módjára megtartja, amit az igaz kath. vallás rendel. (U. o. 470.) Nem is akart ő új felekezetet ápolni vagy indítani, csak útját akarta vágni az irigy vádaskodásoknak, válaszolja újból (U. o. 478) s aztán lutheránus marad.

² T. Tár. 1890. 348. *Szabó* Kár az Érd. Múz. eredeti oki. kivonatai. Egészben közli az oklevelet az F. T. E. I 429—430.

³ E. T. E. III. 308-311.

ben eddig az egyházi hatóság járt el, kiközösítéssel sújtván a sértegetőket.

Megtaláljuk első nyomait a kiadói jog védelmének is. Ez kezdetleges módon, ép úgy, mint ez időtájt nyugaton mindenütt, esetről-esetre adott privilégium megszerzésével történt.¹ Erdösi Sylvester János védőjét Nádasdy Tamás kéri 1540. december 4-én, hogy új szövetsége számára, melynek nyomásával rövidesen készen lesz, szerezzon a királytól kiváltságot, nehogy munkájának gyümölcseitől mások megfosszák, miként ezt a nyomdászok általában tenni szokták*

1555. okt. 29-én Vernher György kir. tanácsos ír a pozsonyi kamara egyik tanácsosához és Wagner Bálint brassói lelkész nevében kéri, támogassa Ő felségénél nyomdai szabadalomért való kérelmét. Latin és görög könyvekért nyomtatna s szeretné, hogy más valaki Németországban és az Ő felségének alávetett tartományokban ugyanazokat a könyveket ne adhassa ki. Ilyen szabadalmakat Ő felsége a Németbirodalom és Svájc területén több más könyvnyomtató műhelynek s nyomdásznak is szokott volt engedélyezni s ha ő megkapná, ígéri, hogy mind egyházi, mind világi tekintetben csak az igazat s helyeset fogja terjeszteni s örökre hálás lesz. A szabadalmat meg is kapta 1557-ben s könyveire nyomtathatta.⁸

¹ *Oláh* Miklós ír leveleiben a német birodalmi, hollandi és párisi cenzúráról. (*Noszky* Ödön: O. M. levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Bp. 1903. Művelődés tört. Ért. 7. sz. 77 old.) Egyebütt is így volt, mint azt a külföldön nyomott könyvek kolophonja is mutatja. (V. ö. R. M. Kvtr. II. és III. kt.)

² *Irod. Köz.* III. 90. — E. T. E. III. 512-513.

³ *Illési* Ján. közlése (M. Kvsz. 1891. 164—165.) A privilégiumot 8 évre kapta, mint egyik nyomtatványán (7 *erentiuscomoedla* sex 1557) látható: „Cum gratla et Privilegio ad octennium.* (R. M. Kvrt II. 16.) Másik 1657 -1 nyomtatványán bővebben jelzi: *Industria ac impensls M. Valent. Wagneri, Coronen. Coronae an MDLVII. Cum gratia et Privilegio Reglae Majestatis.*“ (U. o. 16.)

II. FEJEZET.

A cenzúra története Magyarországon 1542—1600-ig.

Az ország részekre bomlása. — Különálló fejlődés. — Az 1553-iki o. gy. — A protestánsok sikere. — Nyomdák hiánya. — Külföldi nyomdák szerepe. — Könyvbehozatal útjai, vámcenzúra, — A Habsburgok egységesítő törekvései. — Huszár Gál üldöztetései. — Oláh Miklós és a cenzúra. — A nagyszombati iskolaszabályzat idevágó rendelkezései; nyomda-tervezet. — Literatus Péter elkobzott könyvei. — Márton besztercebányai könyvkereskedő esete. — Házkutatás Nagyszombatban. — A pozsonyiak és Oláh cenzúrai rendelete. — Az 1560-iki nagyszombati zsinat cenzúrai rendelkezései. — Oláh beszámoló eredményeiről a tridentin zsinatnak. — Inquisitló és Index Olaszországban. — Az index hiányai. — A tridentinum cenzúrai rendelkezései. — A pápa dönt. — IV. Pius .664-iki indexe. — A többi index. — Az indexek magyar vonatkozásai. — Honter, Heyden Sebald, Bánffy György, a Gesta Romanorum, Bonfini, Blandrata, Dávid Ferenc, az unitárius gúnyképek az idexen. — Engedély tiltott könyvek olvasására. — Az index congregatio. — Verancsics engedélye. — A teljesen kialakult egyházi könyvellenőrzés célja. — Utópia. — A fejlődés útját kiszabni nem lehet. — Egyoldalú fejlődés lehetetlen. — Az emberiség és a tévedések. — Tévedések haszna. — Megszorító intézkedések a gyakorlatban. — Hosszú kényszerhelyzetek eredményei. — Sikertelenségek. — Intézkedések a kálvinizmus ellen. — Rendelet 1546. — Az 1548: XI. t.-c. — Rendelet 1558. Besztercebányához. Miksa 1567. Sopronhoz. — Miksa 1570. az esztergomi érsekhez. — A rendelet a Szepességben. — Verancsics végrendelete. — Miksa rendelete a nyomdákrol 1570. — Az előzetes cenzúra elrendelése 1574. — Hoffhalter Nede liczen, Alsó-Lindván. — Bánffy László válasza. — XIII. Gergely breveje 1574. — Földvédi nyomdaüldözések (Huszár Gál, Bornemisza, Manlius). — Nyomdák száma a XVI. században. — Bártfa megvédi Guttgesellt 1579. Rudolf ellen. — Rudolf 1584-iki rendelete. — Eredmények. — A Vizsolyi nyomda ellen le89. — A naptárreform 1582. és a cenzúra, — A reform megoldása. — A protestánsok ellenkezésének oka. — Vitairatok. — A mozgalom Magyarországon. — 1583-ban jelenik meg az első kalendárium a kir. rendeletével. — A főpapok rendelete!. — A szepesi papság ellenáll. — A második kir. rend. 1684. — A váradi püspök és a szepesi káptalan levélváltásai. — A papság újra vár. — A reform a megyegyűléseken, — városokban. — Az 1588. XXVIII. t.-c. — A zavarok. — Megyei statútumok. — Újabb rendeletek. — Az 1599. XLV. t.-c. — Veteristák.

Az ország részekre oszlásával az egyes részek önálló fejlődésnek indultak. A királyi Magyarország kormányzatánál fogva, inkább katolikus jelleget öltött, míg Erdélyben a protestantizmus maradt túlsúlyban. A különböző körülmények között a cenzúra sorsa is különböző volt. Magyarországon a kath. egyház mellett a király gyakorolta a protestánsok ellen; Erdélyben pedig a leg-hatalmasabb protestáns egyház s a fejedelem, a különböző protestáns felekezetek, illetve a római katolikusok ellen.

Egyházi és világi cenzúra a királyi Magyarországon.

1541—1600.-ig.

Mindezideig nem foglalkozott országgyűlés a sajtóüggyel. Az 1553-iki országgyűlésen esett először szó róla.¹ Ferdinánd egy záradékot akart csatolni a benyújtott vallásügyi cikkekhez, mely a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek csak az illető helyek püspökeitől jóváhagyott könyvek árusítását engedte volna meg. Az alsó tábla nem volt hajlandó elfogadni a püspöki cenzúrát s változatlanul továbbította a cikket a főrendekhez.⁸ Megokolásul a „de strigis quae non sunt“ a apjára helyezkedve bevették a törvéncikkbe, hogy a tévelygő könyvek kiadása és nyomtatása ügyében karok és rendek azért nem végezhetnek semmit, mert tudomásuk szerint egyikük birtokán se történt ilyesmi.⁸ Ez a cikk a protestáns párt sikerét jelentette s hosszú időre az egyetlen sajtóügyi határozat maradt, melynek eredménye, hogy a cenzúra törvényi alapot nem nyert, de amely határozott elvi kijelentést nem tett s a cenzúra ügyét nyílt kérdésnek hagyta.

A rendek egyébként sajna nyugodt lelkiismerettel mondták, hogy birtokukon nem nyomtattak eretnek könyvet. Nem is nyomtattak volna semminőt se, mert ép ezidétt nincs nyomda a

¹ De azért nem állhat meg *Schwartner* állítása, — „Aus dem 24-ten Artikel des Reichsdecrets 1653 ist's erweislich, dass bis dahin in Ungern die weltliche Polizey slch mit dér Btlichercensur gar nicht abgab,“ — mint ezt a már közölt, világi hatóságtól származó okleveles adatok bizonyítják. (*Schwartner*: Statistik des königreichs Ungern. III. Th. 369.)

² Magy. Orsz. gyűl. Emi. III. 425. — *Garády*: Türk Dániel naplója (Száz. 1871. 20/21.) V. ö. *Perepatics*: A magy. művelődés I. Ferdinánd korában. (Mű*vei. tört.-Ért. 4.) 85.

³ 1553. XXIV. t.-c.

királyi Magyarország területén.¹ Magyar írók művei külföldön jelennek meg. Katolikusoké főleg Bécsben, protestánsoké főleg Krakkóban. A század második felén Wittenberg is jelentős hely lesz ilyen szempontból. A könyveket a nagyobb vásárokon árulták² és a főbb kereskedelmi utaknak megfelelőleg, részint a Duna vonalán, részint Lengyelországon keresztül hozták hazánkba. Akadunk ugyan nyomára, hogy a harmincadhivataloknak kötelességük volt meggátolni eretnek könyvek behozatalát,² de azért mint az eretnek könyvek adás-vevését tiltó egyéb rendeletek, ez sem állta útját az újítás terjedésének.

A vám cenzúrája legfőleg megnehezítette, de meg nem akadályozta a könyvek behozatalát. A könyv ekkor már mind többeknél és többeknél életszükséglet, mit ép úgy nem lehet eltiltani, mint a táplálkozást. Ha tiltják rendes úton, behozzák a tiltottakon, hisz a vámőrök leleményességénél természetsszerűleg csak a csempészeké nagyobb. A cenzúra fénykorában, a XIX. század első felében, ez igen agyafúrtan kifinomított eszközökkel történt, de ekkor még szerényebb eszközök is elegendők a vám megtevésztésére. Igen jellemző erre *Miskolci Pásztor István* levele 1607. február 24-én Heidelbergből *Szenei Molnár Alberthez*. Értekezzék valóban kegyelmed Frankofurtban azféle ember felől (t. i. aki hordóbeli portékát ez sokadalomból küldene Bécsben) és hogyha találand kegyelmed, legyen szemben azzal a jámbor urunkkal és kérje, ha anni keresztyén barátsággal lehetne, hogy kéthordó könyvportékát sub suo, aut Lázári Henkeli signo,

¹ 1542-ben szűnik meg az 1537-ben föllállított újszigeti nyomda; a legközelebbit csak 1568-ban állítja föl Magyaróvárait *Huszár (Gál Ballagi Al.: i. m. 40. ill. 54.)* s azt is magával viszi, mikor oronn távozik.

² A boroszlói kereskedők protestáns kiadványait leginkább magyaroknak, morváknak és cseheknek adták el a XVI. sz. második felében s két ízben is panaszkodnak (1593. s 96-ban) tanácsnak és püspöknek, mikor a neissei tanács protestáns könyvek kirakását a katolikusok mellé megtiltotta. (Arch. f. d. Buchh. 5. 147. nyomán *Reusch: D Index d. verboten en BUcher* 1.346. Nelsse a mai porosz Sziléziában.)

³ *Ernő* főherceg ír a király nevében a szepesi kamarának 1589. febr. 3-án, hogy a „pestises“ eretnek könyveket, . . . bárhonnan Jöttek légyen, foglalják le. (*Illéy Ján. közli. M Kvsz. 1891. 165.*) Másutt, főleg Itáliában, sokkal erősebb s szervezettebb volt az ellenőrzés. Brodarich, mikor 1537-ben Itáliából hazajőr, két külön útlevél kieszközlésére kéri a trieszti bíborost, hogy szabadon hazajöhsson. Egyet saját maga és cselédsége, egyet meg a ho'mija számára, „mi legnagyobbbrézt könyvekből áll“ — mint levelében megjegyzi. (E. T. E. III. 218-211))

mintha nem könyv volna, hanem egyéb marha, Bécsben a mi költségünkre elküldhetne. Kegyelmed elől számlálhatja nekie, miért kelljen könyvünket olyan honestus praetextus alatt elküldnünk, az inquisíciók miatt és ennek előtte is Ulmából micsoda szín alatt vitték haza marhájakat egyéb magyar Atyánkfiai'.¹

Ez az egy eset is igazolja, hogy ha nem is ép így, de máskép, kijátszották a tilalmakat Pedig a Habsburgok már ekkor is mindent elkövettek, hogy az örökös tartományokra érvényes rendelkezéseiket Magyarországra is kiterjeszthessék. Minthogy a rendek a sajtóügyről nem rendelkeztek volt, uralkodói kötelességüknek tartották, hogy rendeleteikkel pótolják e hiányt a római egyház érdekében, melynek — minthogy védte őket, — ők is védőjéül szegődtek A sajtóügyet különben nyugaton mindenütt fejedelmi úton korlátozták, miről legkézzelfoghatóbb bizonytságot tesznek a könyvek kolophonjai.³

A vizsgálatnak különben néhol ép a protestánsok önként alávetették magukat. így tett *Huszár Gál*, ismerve Miksa főherceg hajlandóságát a protestánsok iránt. „A fenyegetett lelki szabadság védelmére” állítja föl 1558-ban a magyaróvári nyomdát. Három egyházi beszédét kinyomtatja rajt, Miksa „cseh királyinak ajánlja s kéri, terjessze azokat tanácsosainak Ítélete és vizsgálata alá.

Az egyház és Ferdinánd ítélete másként ütött ki, mint Miksáé. A reformátort nemsokára ezután, egyházi szokás szerint a győri *székesegyház a/tafán* megidézi Welykei Márk püspöki helynök nagyprépost tévtanok terjesztése miatt, amiért már egyszer, mint pogány szakadást, a pozsonyi egyház helynöke egyházi cenzúrákkal és kiközösítéssel sújtotta volt. Még ugyanez év november 1 én megjelenik Ferdinánd rendelete is, melyben meghagyja, hogy ezentúl az eretnek tanok terjesztésétől és nyomtatásától tartózkodják. Egyben szigorú parancsot küld az óvári kapitánynak, hogy az eretnokség terjesztését és könyvek nyomtatását Huszár Gálnak ezentúl meg ne engedje, sőt a legkomolyabban akadályozza meg; ha nem tenné, a király súlyos neheztelését vonja

¹ *Sz. Molnár Alb.* naplója, levelezése és irományai 204—205. — V ü. Dézsi: *Sz. Molnár Alb* (Magy. Tört. É.-r.-k. 1897.93.)

² A *Német birodalomban* rendszerint rajtuk áll: cum gratia et privilegio Romanae, Caes. Maiestatis; *Franciaországban*: .cum privilegio Regis; *Olaszországban*: .cum prlv. Summ'. Pontificis: V. ö. *Oláh* Miklós levelezésének ide vágó részeit. (*Noszkay* Oláh M. levelezésének művel. tört. vonatkozásai. Művel. tört. Ért. 7. sz. 77-78.)

magára.¹ Huszár Gál azért még 1560 tavaszáig valószínűleg Miksa támogatása folytán, a Dunántúl marad.²

Továbbá terjesztette az új tanokat s mint kóbor nyomdász sajtóján is tovább működött, míg végül a fenyegetést beváltoták Tajta. 1560. október elején »eretnek tanok és hamis dogmák« terjesztése, továbbá »istenkáromlással telt könyvek« kiadása miatt, *Veiancsics* püspök eszközésére, Kassán elfogták.³ Fogságából 1561-ben szabadulva, Debrecenbe bújdosik s ott állítja föl nyomtató műhelyét.⁴

Nem késett az egyház érdekeit támogató királyi tekintélyt fölhasználni *Oláh Miklós* prímás az ellenreformáció buzgó előkészítője. Hitvédelmi intézkedései közben ép úgy gondoskodik az előzetes cenzúra megalapozásáról nyomdatervezetében, mint a forgalomban levő eretnek könyvek elkobzásáról, esetleg elégetéséről.

Nagyszombati iskolája számára 1558-ban új szervezeti szabályzatot ad, mely szerint a szemináriumba fölvevett papnövendéknek fogadnia kellett, hogy a lutheránust, vagy valamely más kárhóztatott vallást követni nem fogja és protestáns könyvet nem tartogat.⁶

A főigazgató szigorúan örködjék — rendeli tovább — hogy a tanárok protestáns tant se nyilvánosan, se titokban ne adjanak elő. Havonkint egyszer át kell kutatniok a tanulók szobáit, nincs-e náluk protestáns könyv. Ha van, a könyvet rögtön megégetik, vagy a nagyprépost, a lector és a cantor kezébe adják. Az illető növendék pedig, ha papjelölt, harminc napig nem kap ingyen ételmet; ha világi, harminc napra kirekesztik a tanulók közül.⁶

¹ *Szabó Kár.*: H. Q. é-ről (Száz. 1867. 48.) és : H. G. é. (Száz. 1876. 22-36.)

² *Thury Etele*: A Dunántúl reformációja, II. közi. (Prot. Sz. 1896. 501.)

³ *Ráth Gy.*: Két kassal pléb. a XVI. Sz.-ban. (Száz. 1895. 32.)

⁴ *Szabó Kár.* 1660-ból neki tulajdonit egy énekes könyvet, (Régi M Kvtr 1. 19.) ami ellentmond ama hitelesebbnek látszó adatának, mely szerint Huszár Gál még 1E 60. dec. 27-én fogságban van Kassán. (Tordai Gyalui Zsigm. följegyzése nyomán cikke a Száz. 1867. évf 149. 1.) *Gyalui Farkas* kimondotta, hogy egyik magyaróvári (1559-i) nyomtatvány betűi a Debrecenben nyomott betűikkel azonosak. (M. Kvsz 902. 71—72.): a debreceni nyomda alapját tehát a magyaróvári vándorsajtó tette.

⁵ A szabályzatot közli *Olgyai Béla* (Magyar Sión 1867). Földolgozta *Békefi R.* az 1554-iki szabállyal együtt *Oláh M.* nagyszombati iskolájának szervezte c. ért.-cben (Száz. 1897; megjelent külön is Bp. Athenaeum. 1898) Idézett hely: M. Sión V. 282.; Száz. 1897. 901.; külön lény. 23.)

⁶ Száz. 1897. 899; külön lény. 21.

Az iskolával kapcsolatban könyvsajtó fölállítását rendeli el, meghagyván, hogy az az iskolát vezető főigazgató, a nagyprépost, az olvasó és éneklő kanonok ellenőrzése alá kerüljön. Csak szükséges és csak katolikus szellemű művek adhatók ki, eretneket nyomtatni a legszigorúbb büntetés terhe alatt tilos.¹ Az első XVI. századbéli kath. nyomda tehát még nincs fölállítva s máris cenzúra alatt áll. A már forgalomba levő protestáns könyvek elkobzását is programjába vette Oláh.

1558. márc. 25-én Görög Mátyás esztergomi vikáriusnak irt levelében rendelkezik bizonyos Litteratus Péternek elkobzott eretnek könyveiről. Nevezett Litteratus Pétert Oláh parancsára eretnekség miatt elfogták s összes könyveit egy ládába zárva, a nagyszombati plébánosnál helyezték letétbe. Most meghagyja a vikáriusnak, hogy a ládát hozassa el, nyissa föl, a könyveket szorgosan vizsgálja át s az eretnekeket különválasztva, gondosan őrizze meg. Ha akadna köztük katolikus vagy világi író, azokat kérelme esetén adja ki Litteratus Péternek, vagy megbízzottjának; de a lutheránusokat semmiesetre sem. Erről az ügyről senkinek ne szóljon s ha kérdeznék felőle, *hogy megégette* a lutheránus és eretnek könyveket. Egyébként újból meghagyja, amit már a múltkor is elrendelt, hogy a templom baloldali kápolnájában könyvek őrzésére alkalmas ládákat állíttasson fel⁸ Nem lehetetlen, hogy a humanista gyűjtőszenvédélye győzött a főpapon, mikor az eretnek könyveknek megkegyelmezett a tényleges megégetés helyett.

Valószínűleg egyháziak följelentésére, 1559 végén, Besztercebányán egy Márton nevű könyvkereskedőt eretnek könyvek terjesztéséért száműztek, összes könyveit lefoglalták s zár alá helyezték. A kassai követ újságolja polgártársainak hogy Péchy Gáspár császári parancsra Besztercebányára ment, hogy az illetőt Bécsbe hurcolja; de az jámbor hitfeleitől előre értesülve a veszélyről, idejében biztonságba helyezte magát, s Péchy dolgavégzetlenül távozott. Péchy kiküldetése kétségbe vonható, de a könyvelkobzás és száműzetés tényleg megtörtént, mert Márton bibliopola 1560. jan. 22-én Miksa főherceg pártfogásához folyamodik.³

¹ M. Siön V. 366.; Száz, 1897. 902.; külön lény. 21,

² T. Tér. 1881. 260—261. *Concilia* Emil közi.

³ *Horváth* Mihály referátuma a körmöd bizottság jelentésében (Száz. 1876. 166). Kassa követének *Kromer* városi jegyzőnek levele Bécs 1660. jan. 6. (Ifj. *Kemény* L.: A reformáció Kassán. Okmánytárral. Kassa. 1891. 21)

Nagyszombatban 1560-ban házkutatást rendelt el Oláh s zszedette a polgároktól a gyanús, szentírásról szóló könyveket.¹

Pozsonyban 1564-ben szószékről hirdettette ki, hogy a város minden polgára, összes könyveit, kiközösítés terhe alatt, hozza be a plébániára átvizsgálás végett. A pozsonyiak erre Miksához folyamodtak, részletesen elmondván az esetet.

Alázattal megkeresték volt ő tisztelendőségét s kijelentették előtte, hogy készek voltak s lesznek egyházi s világi ügyekben ő felsége után az ő parancsait követni, de minthogy a könyveknek e nyomozása s megvizsgálása Pozsonyban nyilván új és hallatlan dolog s Pozsony az ország többi szabad városai mellett még a Karok és Rendek közt is helyet foglal, kegyelmesen hagyja meg őket ő tisztelendősége eddigelé megőrzött s elismert szabadságaikban annál is inkább, mert hisz egyébként is minden országgyűlésen tárgyalták a vallás ügyet s nemrég újból határoztak róla, de sose rendelkeztek a könyvek ilyesfajta vizsgálatáról. Őtisztelendősége azonban megmaradt volt egyszer föltett szándéka mellett, ezért kéri őfelségét ne engedje efajta igának s szokatlan tehernek vállalkra tevését s hagyja meg az érsek úrnak királyi parancs útján, hogy őket ilyen könyvvizsgálatban békén hagyja, nehogy a város közösségében zavarok keletkezzenek² Pfinzinger Kristóf vitte a folyamodványt Bécsbe Miksához, ki végül az ügyet megakadályozta.³

A reformáció ellen való védekezés tüzetes megbeszélése végett 1560-ban zsinatot hív össze Oláh Nagyszombatba, mely többek közt a cenzúráról is rendelkezett. Bőven foglalkozik az eretnek könyvekkel a zsinati határozatok XXII. fejezete s a tanítók ellenőrzéséről szóló XXV. fej. 3. pontja.⁴

A XXII. fej. annak megokolásával kezdi, mért tiltatnak az eretnek könyvek: .Miként a szentírás tiltja a bálványok tiszteletét, mert elfordítja a népet az Istentől, ép úgy az eretnekek könyvei is tiltatnak, mert elmékedéseikben, írásaikban, beszédeik-

¹ *Kromer* levele.

² Közli az oklevelet *Ribini* I. 544. — Megvan az Egyet. Kvtr. gyűjteményében is. (Tóm. 4° LI. pag. 91—94.) — Említi az ügyet *Schwartner* Statistik III. T. 369. — *Ballagi* Aladár I. m. 70 és *Ballagi* Géza I. m. 5. szintén megemlékeznek róla, de a cenzúrai rendeletet tévesen a királynak tulajdonítják.

³ *Ribini*: I. 1B4.

⁴ *Péterfy*: Sacra concilia ecclesiae Romano-cathollicae in Regno Hungariae celebrata. Posonil. 1741. II. kt. 102, ill. 111—112.

ben a katolikus anyaszentegyház tanainak biztosságát minden áron kétségbevonni, megutálni, elhomályosítani, bemocskolni, ha lehetséges megölni, Krisztus egész egyházából kiirtani, megsemmisíteni, beléje romlást vinni törekszenek és így a szentatyák könyveit szorgalmasan hamisítgatják. Ép ezért mindamaz eretnek könyveket melyeket az anyaszentegyház visszautasít, nem engedélyez, sem helyben nem hagy, ők is kárhozzátják s átok alá vetik; velük együtt elvetik a másfajta joggal gyanús könyveket is, hogy a keresztény tant és jámborságot, valamint a hit tisztaságát, a gyenge és ártatlan keresztények lelkében meg ne rontsák. Az egyházi kánonok idevágó büntetéseinek terhe alatt¹ tiltják tehát, hogy bárki is ilyen könyveket vegyen, olvasson, vagy tartogasson. Ki is mondják aztán, hogy ezentúl mindenkép rajta lesznek, hogy ilyen könyvek sehonnan az egyházmegyékbe ne kerülhessenek s ott ilyenek nyomása megakadályoztassék.

„Ha ugyanis János úr (t. i. Oláh) megtiltotta, hogy a különböző tanhoz szítókat befogadjuk, vagy hogy csak üdvözljük is, bizonyára nem kevésbé akarja, hogy azoknak könyveit s írásait is kárhozzassuk, tiltsuk s pusztítsuk.* A megsemmisítésre vonatkozólag a legszigorúbban elrendeli tehát a 2. §., hogy bárki, akinek eretnek könyve van, azt a főespereseknek kitűzött határidőn belül mutassa be. Ha nem tenné, kiközösítik s ez alól csak a pápa oldozhatja fel. Kiközösítik azt is, aki bárminő könyvet, de különösen teológiai, akár magyar akár más nyelven, az esztergomi egyházmegyében fordítani, magyarázni, kiadni vagy terjeszteni, az egyházi hatóság külön beleegyezése és helybenhagyása nélkül merészel.

Jól tudták, hogy az újítás legerősebb terjesztői a tanítók, azért külön intézkedik a zsinat XXV. fej.-e 3. pontjában a tanítók ellenőrzéséről. A plébánosok szigorúan nyomozzák ki, vajjon megfelel-e a tanító kötelességének. Ha lutheránus vagy másfajta eretnek, beszédét, írásait, könyveit, kátéit, énekeit, szentbeszédeit, vagy más olyan működését, amivel az új hitet terjeszthetné, semmiképp ne tűrjék vagy engedjék, hanem a mellett maradjanak, mit az egyháztól már rég approbált tannak ismertek.

Ugyancsak a nagyszombati zsinat rendelkezik az egyházi

¹ Fel is sorolják őket: ereinek könyvek tartogatott kiközösítés sújtja, amit már rég elrendeltek s a Coena Domini bulla is föntartott; továbbá az illetők könyveit elkobozzák s ha egyháziak, megfosztják őket javadalmaiktól.

énekekről is. Csak azokat a magyar vagy latin nyelvű énekeket tűri, melyekről bizonyos, hogy száz év előtt is használatban voltak; az újak közül pedig csak azokat, melyeket egyházi hatóság engedélyez, nehogy a jámborság ürügye alatt a magyar nép félrevezettségük.¹

A zsinat tehát a legerősebb védekezési szükség nyomása alatt elrendeli az előzetes cenzúrát. A későbbi események mutatják, hogy ez a rendelkezés a világi hatalom tudtával, sőt talán egyenes meghagyására történt.

Nagy munkája eredményéről papsága körében, szomorúan számol be maga Oláh 1563. május 25-én a tridenti zsinat atyáihoz írt levelében „Megtettem egykor — írja, többek közt, — hogy az eretnek s kárhóztatott könyveket nyilvánosan elégettettem, gondolván így a példától elijesztve, a többiek elállnak az újítástól. Végül is csak annyi történt, hogy részben világi kegyuraik akaratunk ellenére is megtartották őket, s kedveztek nekik, részben pedig az eretnekhez pártoltak át.”²

A nagyszombati zsinat az ép ekkor még együtt ülő tridenti zsinat hatása alatt gyűlt össze s minden bizonynyal az előző pápai rendelkezések nyomán határozott a könyvek előzetes vizsgálatáról.

Ekkor már javában működött olasz földön az új — 1542-ben fölállított — hitnyomozó törvényszék, a patarenus korbeli inquisitio szervezetebb utóda, mely a következő évben a sajtóra is rátette kezét. Nemsokára megkezdik az eretnek könyvek jegyzékbe foglalását is, figyelemmel kísérve a nagyobb európai irodalmakat.

A könyvnyomtatás csak ekkor indul meg igazán, de bár jelentékenyen nagyobb az előző korokénál, lehetónek látszott gondos szemmel tartása s megoldhatónak az a föladat, hogy központból, pontosan intézzék a veszélyesnek talált könyvek tiltását. Hogy ez mindjárt az elejével látszatnak bizonyult, kitűnik az első pápai index nagy hiányaiból.

Érezte ezt az egyház, mely pedig minél tökéletesebben el akarta zárni híveit mindentől, mit számukra veszélyesnek tartott s a tridenti zsinat egyik céljául az index tökéletesbítését tűzte ki.

¹ XVI. fej. De missae sacrificio. *Pé*: Sacra concilia II. 98. V. ö. *Kálmán* Farkas: Adal. a XVI. és XVII. sz.-i irod. tört.-éhez. (*Abafi*: Figyelő XXI. évf 815.)

² *Bucholz* L.: Gesch. d. Regierung Férd. des. I. Urkundenband (a IX kt.). Wien 1838. 694-698

Az összegyűlt atyák negyedik ülésükön, 1546. április 8-án foglalkoznak először a könyvek ügyével. Megállapítják az egyháztól hiteleseknek tartott szent könyvek jegyzékét s a szentírás egyedül hiteles kiadásának a Vulgatát jelentik ki. Tiltják a szentírás egyháztól eltérő magyarázatát és súlyos büntetést szabnak arra, aki ilyet kiad. Tiltják szent könyvek szerző neve nélkül való kiadását, a szentírás bárminemű profanálását, kibővítik és megújítják a X. Leo-féle, előzetes cenzúráról szóló rendeletet.

Kijelentik, hogy tiltott könyvek tartogatói, ha szerző nevét nem árulják el, úgy bűnhődnek, mintha szerzők volnának. A nyomtatási engedélyt jelezni kell a nyomtatvány elején s az egész cenzúrázó folyamatnak ingyenesnek kell lennie.¹

A zsinat további folyamán az index ügye is szőnyegre került. A kérdést hosszas előkészítés után a XVIII. ülés tárgyalta 1562. febr 26-án. Nagyon megnőtt az eretnek könyvek sora, — panaszkodnak az atyák - s minthogy a kiadott indexek nem voltak megfelelőek, elhatározták, hogy kiküldött bizottság hányja-vesse meg, mi legyen a teendő a könyvvizsgálat ügyében s tegyen erről kellő időben jelentést a zsinatnak.²

A kiküldött 18 tagú bizottság élén az egyik császári követtel, a prágai érsekkel, a kérdés bonyolult volta miatt csak a zsinat végén tesz jelentést és a zsinat végül is a pápára hagyja a döntést ebben az ügyben.²

IV. Pius nem soká késik. 1560. március 24-én kiadja Dominici Gregis“ kezdetű bulláját, melyben megerősíti az új indexet, tiltván a benne foglalt könyvek olvasását és tartását.⁴

Azóta az index sokszor megjelent. Még a XVI. században kiadja V. Sixtus (1590.. és VIII. Kelemen (1596). Jelentek meg

¹ Sacrosanctum Conc. Trid. 20—23.

² Sacrosanctum Conc. 132—133.

³ XXV. ülés határozatai közt 1563. XII. 4. (l. m. 267.). *Pietro Soave* Hist. dél Conc. di Trento és Spondanus nyomán *Koller* a bizottság elnökének tévesen *Draskovichot* mondja. (Hist. Eppatus. Quinqueecl. VI. 18—14). Ugyan ezt állítja *Katona* is (Hist. Crit. XXIII. 6^4.) *Fraknoi*: Magy. főpapok a tridentin zsinaton c. értekezésében Magyar Sión 1. 3*2-343) kimutatja, hogy ez nem áll. Főforrása a terjedelmes értekezésnek egy nemzeti múzeumi kézirat: .Draskovicz Georg. Episcopi Quinqueecclesiensis et Caesaréi in Concilio Tridentino Oratori8 Literae et Acta.a Számát hibásan jelzi föl. lat. 1444-nek 1646. helyett. A tridentinum összes határozatait különben az 1664-iki nagyszombati zsinat hirdette ki az esztergomi egyházmegyében. (*Péterfy* II. 150).

⁴ Magnum Bullarium II. 116.

azonkívül indexek mások — legtöbbször egyetemek — kiadásában is.

A pápai és egyéb indexekben elvétele bár, de olykor mégis akadunk magyar vonatkozású dolgokra. A magyarországi könyvek nem igen kerültek külföldre, hogy fölkeltették volna a figyelmet.

Így tiltja *Honter* János egyik művét („Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciáé cum praefatione Melanchtonis. Wittenb. 1543.) már az 1554-i velencei index, továbbá IV. Pál 1558-i és IV. Pius 1564-i indexe.¹ Az 1558-as index I. osztályába² került Heyden Sebald a Magyarországon is jól ismert híres tankönyvíró.³

A tiltott könyvek közé kerül egy időre Bánffy (Coelius) Györgynek a római mons Coeliusi kolostor perjelének egyik műve a „Collectanea in Sacram Apocalipsim,“ melyet 1541-ben s 1547-ben adott ki. A lissaboni 1581-es és a spanyol Quiroga-féle 1583-as index eretneknek találta ugyanis egyik részletét, mely a gyónásról szól. Fölvette mindkét kiadását az 1590-iki index „donec corrigatur“ csoportjába V. Sixtus is, de Vili. Kelemen 1596-ban törölte.⁴

Indexre került a spanyol Quiroga index nyomán 1583-ban a *Gesta Romanorum*. Említi V. *Sixtus*, VIII. *Kelemen* 1596-iki jegyzéke és mind máig tiltva van.⁵

v. *Sixtus* tiltotta el *Bonfini* „Commentaria de pudicitia“ c. művét, melyet a szerző Beatrix királynénak ajánlott. A könyv párbeszédese formában a királyon s királynén kívül bíborosokat és püspököket szerepeltet s valószínűleg a benne előforduló obscén helyek miatt került a tiltott könyvek sorába.⁶

¹ *Reusch*: Dér Index dér verbotenen Bücher. I. 239.

² Az I. indexnek három osztálya volt. Az I-be szerzők tartoznak, kiknek minden műve kivétel nélkül tilos. A II egyes műveket tilt. A III. a különböző tiltott bibliakiadásokat tartalmazza. Később a fölosztás változott. A III. részbe kerültek azok a művek, melyeknek csak egy részét kárhoztatták s ezeknél a tiltás az III. rész kijavításáig szólt. (Donec corrigatur)

³ *Reusch*. i. m. 123.

⁴ *Reusch* I. 484.

⁵ *Reusch* I. 308.

⁶ Helyes teljes elmen csak XIV. Benedek 1758-iki indexe hozza: „Symposion rimerón sive A. Bonfini de virginitate et pudicitia conlugali libii trés. Nunc primum ex bibliotheca Jo. Sambuci J. C. in lucem prolata. (Basel .572. is Frankfurt 1651.) *Reusch* I. 528.

Az V. Sixtus indexének III. osztályában látjuk Blandrata egyik művét: *De falsa et vera unius Dei Patris et filii et Spiritus Sancti cognitione libri duó, auctoribus ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transsylvania 1567.**

VIII. Kelemen 1596-ikijegyzékében mára teljesen tiltott szerzők sorában látjuk Blandradát a Quiroga-féle 1583-as és a müncheni 1582-es indexek nyomán.²

Ugyancsak az I. osztályba sorozza VIII. Kelemen indexe az unitárius Dávid Ferencet.⁸

1625-ben tiltja el az inkvizíció azokat a XVI. századbeli Magyarországon készült unitáriusoktól kiadott gúnyképeket, melyek a szentháromságot 3 arccal vagy két fejjel, középütt egy galambbal ábrázolták.⁴

Az eretnek könyvek tiltása mellett esetenként megengedi a római egyház a tiltott könyvek olvasását. Az engedély adás jogát eleinte a pápa maga gyakorolta, később IV. Pius 1564-ben, majd V. Sixtus 1588-ban, az index congregatió végleges szervezésekor, az index congregatió bíborosaira bízta.⁶

Külön engedély nélkül csak azok olvashatták a tiltott könyveket, kiknek ezt hivatalos kötelességük parancsolja. Különben még a papságnak is engedélyt kellett kérnie.

Ennek a szabálynak tesz eleget Verancsics, mikor engedélyt kér a pápai nunciustól eretnek könyvek olvasására, nyilvános vagy privát megtámadására és cáfolására. Az engedélyt már mint püspök kapja meg 1561. október 27-én.⁶

Az egyházi könyvvizsgálat s ellenőrzés az index congregatió szervezésekor nyeri végleges alakját és mindmáig megmaradt mint az egyház konzervatív tevékenységének egyik főszköze. Az egyház a hitelvekre nézve minden vitát kizártnak jelent ki s a legmerekvebben visszautasít mindent, ami azokkal összeütköznék.

¹ U. o. I. 521.

² *Reusch* I. 580.

³ U. o. 536.

⁴ U. o. 277. Bővebben *Simén D.* cikke (Kér. Magv. XII. 230—232.) *Kanyaró* (U. o. 41. évf. 141., *Magy Könyvszemle* 1896. 33i. és unitáriusok Magyarországon 228. *Zerich liv.* A katholicizmus állapota Erdélyben. (Magy. Sión. VII. 563.)

⁵ *Magnum Bullarium* II. 120. „Cum inter crimia ...“ és 667—668. „Im mensa aeterni Dei . . .“ kezdetű bullák.

⁶ *Sörös Pongrác*, Verancsics mint pécsi püspök. (Uj M. Sión 1898. 283.)

A cél a szellemi élet fejlődésének útját a megállapított dogma-rendszer határain belül tartani, meggátolni minden oly fajta fejlődési irányt, mely a legcsekélyebb mértékben is eltér az egyház hirdette helyes és jó normájától. A jövő megmutatta — amit egyébként is megállapíthatunk, — hogy ez a szándék amennyire nemes és érthető, annyira utópia s a gyakorlatban annyira keresztülvihetetlen. Az élet fonalára köthetünk ugyan csomókat, de azt föl nem tartóztathatjuk. A fejlődés útját előre megszabnunk lehetetlenség. Egy-egy új gondolat egészen váratlanul új perspektívákat nyithat meg, miket előbb nem is sejtettünk talán.

Az egyoldalú fejlődés pedig egyenesen betegség számba menne: egyértelmű volna az elsekélyesedéssel. Az életet ellentétek küzdelme, egyesülése hozza létre. Ellentétek hiányában, küzdés nélkül, meddő, kilátástalan vegetálás volna. Az emberiség igen nagy tévedéseket élt már át az igazságkeresés útjain, — hisz az igazságkeresés történetét joggal mondhatnék az emberi tévedések történetének is — mégis túlélte őket.

S nemcsak hogy túlélte, de hasznukat is vette; mert tekintve attól az igazságtól, mely minden tévedés mélyén megtalálható, átélt dolgaink, ha még oly nagy tévedéseknek bizonyultak is, sosem tanulság nélkül valók. Nincs okunk tehát félteni az emberiséget. Van az oly egészséges, hogy újból és újból helyes irányba térjen, aminthogy volt is olyan egészséges mindig, hogy ilyen megszorításokat, bármely hatóság részéről, csak a legerősebb hatalmi kényszer nyomása alatt tűrt. Tekintve hosszantartó kényszerhelyzetek szomorú következményeit — a degenerálódás különböző jelenségeit — semmi sincs, ami a cenzúra szigora mellett szólna.

A katolikus egyház tiltásai tehetetlenek voltak a Lutheri tanokkal szemben. Ugyanígy nem akadályozhatták meg az előretörő kálvinizmust sem, mellyel már a lutheránusok is szembe helyezkedtek.

Magyarországon Ferdinánd 1546-ban még csak „a lutheranizmus, anabaptizmus és egyéb eretnokségek“ terjedésének megállítására végett írt le Szepesmegyéhez,¹ de az 1548-iki országgyűlés már kifejezetten a kálvinisták (sacramentariusok) ellen hozt kegyelmi határozatot: megparancsolja kiűzetésüket. (1548. XI. art.)

Ferdinánd 1558-ban külön rendeletben hagyja meg a besz-

¹ E. T. E. IV. 620-521.

tercebányaiaknak, hogy körükből az anabaptistákat és sacramentariusokat, ha akadnának, 20 napon belül üzzék el.¹

A kálvinisták ellen szóló törvénycikkeket támogatta Miksa is. 1567. okt. 31-én Sopron városához ir ez ügyben. Tudomására esett, — úgymond — hogy a kálvinista avagy sacramentarius felekezet s másfajta vallási tévelyek országszerte, de különösen a városokban napról-napra növekszenek és pedig azért, mert az efajta tévelyek terjesztőit mindenütt befogadják s ezek aztán nemcsak hogy élőszóval és kárhuzatos könyvekkel terjesztik hitelveiket, hanem visszavonásokat, zavargásokat, sőt lázadást is keltenek a hatalom birtokosai ellen, miként ez hír szerint pár nappal ezelőtt Kassán történt. Nagy bajba kerülne az állam, ha ezeknek érvényesülésére teret engednének. Kétségkívül azt a sok bajt, állandó ellenséges betöréseket, súlyos csatákat csak ilyen különféle s átkozott tévelyek miatt küldi az országra Isten, melyeket tapssal fogad az egyszerű nép. Ezek meggátlása végett a legszigorúbban, kegyvesztés terhe alatt meghagyja, hogy e tanok hirdetőit, kik a szt. római birodalom minden városából kitiltvák, a soproniak se tőrjék semmikép sem s a kereskedés jogától is fosszák meg hatáskörükben. Ha akadna városukban valaki, rögtön küldjék el, mint a pestist kerüljék és az általuk terjesztett könyvek terjedését mindenkép akadályozzák meg.²

1570. márc. 8-án Prágában kelt rendeletében meghagyja Miksa az esztergomi érseknek s más egyházmegyéjében papi személyeknek, hogy a Trinitáriusok, sacramentáriusok s Zwinglianusok eretnek könyveinek terjesztőit nyomozzák ki, a náluk talált könyveket kobozzák el, őket magukat pedig a világi hatóságok — királyi kapitányok, bírák s magistratusok — támogatásával, mit ezennel a legszigorúbban meghágy nekik, vessék börtönbe s testileg súlyosan büntessék. Intsék az eltévelyedetteket, hogy a római katolikus hitet kövessék. A megtérni vonakodókat jelentsek föl, hogy azok ellen királyi tisztéből kifolyólag a régi törvények alapján is jószágelkobzással eljárhasson. Ép ezért ezennel a legszigorúbban általánosságban elrendeli, hogy a nevezett eretnek könyveket kitenni, olvasni, magánál tartani, másokkal közölni, szentségtörő és kárhuzatos tanaikat nyíltan vagy magánúton prédikálni, azokhoz bármi módon szítani, követőiknek kedvezni, őket

¹ *Ribini* i. m. I. 130—132.

² *Ribini*: I. 207—208. Az 6 nyomán Payr.

birtokán tartani senki ne merje, sőt inkább mint kegyetlen gyilkosokat, kerülje, minden módon üldözze s irtsa őket mindenki.¹

Ugyanezt a rendeletet olvasta föl aztán az érsek megbízottja az összehívott szepesi papság előtt 1570. nov. 30-án,² ami különben csak a nagyszombati zsinati határozatok egy részének fölújítása volt.

Verancsics prímás, mint láttuk, tisztéből kifolyólag eddig is eljárta, az újítók ellen. Még 1573-ban, halála előtt tett végrendeletében is megemlékezik róluk. Rendeli, hogy eretnek könyveit égessék el, kivéve Luther műveit, melyeket a nagyszombati Szt. Miklós templomnak hágy, hogy hitszónokai az eretnekek megcáfolására felhasználhassák.³

Az említett királyi, illetőleg császári rendeletet kiegészíti az a másik parancs, melyet ugyanez évben Miksa ugyancsak mint római császár nemcsak a birodalomra, hanem hazánkra is kötelezőig kiad s mely szerint ezentúl fölsőbb engedelem nélkül nyomdát állítani, vagy nyomdának működni tilos és hogy szerző, nyomdász, nyomtatási hely és évszám ezentúl minden nyomtatványon rajt legyen.⁴

Íme egy újabb lépés a cenzúrának, mint fejedelmi jognak gyakorlásában, melyet a magyar király mint a német-római császár, a német birodalomban gyakorolt. Út a tervezett előzetes cenzúra felé. Ezt célozták az előző rendelkezések is, de kifejezetten elrendeli az előzetes cenzúrát Miksa 1574-i levele Alsó-lindvai Bánffy Miklós és Lászlóhoz. Ezidőtájt u. i. Alsó-lindván időzött sajtójával a kiváló vándornyomdász Hoffhalter Rudolf — a hírneves könyvnyomtató Rafael fia — miután előbb Gyulafehérvárról, majd Nedelicéről elüzetett. Nedelicen — Alsó-Lindva szomszédságában — Buchich Mihály belicai protestáns lelkész

¹ *Fejér*: Codicillus 101—102. *Pray* nyomán. E rendeletre többen hivatkoznak. *Reusch* I. m. 1. 344—345. az Arch. des D. Buchhandels 6.64 nyomán. *Schwartner*: Statistik III. Th. 369. *Jakab* Elek: Dávid Fér. eml. Bp. 1879. 202. és az *Abafi*: Figyelőben (X. 162—163) az erdélyi cenzúráról Irt cikkében.

² *Analecta* Históriai Lutheranomni Scepusiensium illustrantla. Desumpta e Cod. M. S. *Hildebrandt*. (Egyet. Kvtr. kéziratár neoaquistica Ab. Hist. ecd. 239.) A 24 szepesi város plébános testvériségének jegyzőkönyvéből vett másolatok ezek, melyet részben kiadott *Bunyitay* Vince az E. T. E. II. egyik függeléké gyanánt. Az idézett részt I. 430. o.

³ *Sörös Pongrác*: Ver. mint pécsi püspök és észt. érs. (Új M. Sión 1898. 423. Ver. összes munkái (Mon. Hung. Hist. II.) XI. 316. és köv. nyomán.)

⁴ *Ballagi Al.*, A magy. nyomdászat feji. 70.

horvát, ill. latin nyelvű műveit nyomtatgatta mint Zrínyi György nyomdásza, de a nyomtatott 3 művet elkobozták s elégették.¹ Értesült, írja a király, hogy nemrég Alsólindvára érkezett s ott szives fogadtatásra talált egy bizonyos antitrinitárius calcographus, kit ariánus eretneksége miatt a vajda Erdélyből kiűzött volt s most a Bánffy-birtokon magyar nyelvű eretnek könyveket nyomtat s a mérget nyilván terjeszti. Minthogy az ilyen kiirtani való ariánus tanokat ép úgy, mint másfajta eretnek olvasmányokat többi országában se tűri, azt akarja, hogy azok Magyarországon is tiltva legyenek. Ezennel a legszigorúbban a legsúlyosabb nehezítés terhe alatt megparancsolja tehát, hogy a nevezett szentháromságtagadó nyomdászt tovább birtokukon ne melengessék, hanem e levél vétele után rögtön küldjék el. Ami pedig a nyomdát illeti, miként többi országában s tartományaiban, ezentúl Magyarországon sem szabad senkinek különös királyi szabadság és engedetem nélkül theologiai dolgokat nyomtatnia s kibocsátania és pedig Magyarországon annál kevésbé, minthogy itt annyi a különféle új felekezet. Ugyanazon büntetés terhe alatt meghagyja nekik azonkívül, hogy az eddig birtokukon nyomott könyvek eladását és terjesztését akadályozzák meg, a jövőben pedig óvakodjanak olyasminnek kinyomatásától, mit előbb neki átvizsgálás végett be nem nyújtottak, illetőleg amire a közlési engedélyt meg nem kapták.

A királyi parancslevelet Lászlónak a pozsonyi káptalan, Miklósna a zalavári konvent adta a kezébe. László feleletét a levélre ismerjük a zalavári konvent jelentéséből. Lindva csak részben az övé s 3 éve már nem is volt ott. Tiltakozik az eretnekség vádjá ellen „hizen magham kéz vónek az Zenet reá giuytannom wgi mond.“ Ő senkiért nem felel, nyomozzanak Lindván, a püspök dolga aztán, hogy büntesse.²

Ez a püspökre utalás arra mutat, hogy az előbb említett királyi rendeletek tényleg életbe is léptek. A föllépés ebben az esetben is sikerrel járt. Nem ismerjük ugyan a részleteket, de annyi tény, hogy Hoffhalter több könyvet nem ad ki Alsólindván.

¹ Szabó Károly: Régi M. Kvtr. II. 34. (Kukulyevic cikke nyomán. (Agramer Zeitung 1881. No. 265.) A nyomtatott 3 mű antitrinitárius irányú volt. (V. ö. Kanyaró cikke Magy. Könyvszemle 1903. 318.)

² Jankovich Miklós közlése (Tudományos Gyűjtemény 1833. IV. kt. 53—65.) Említi Ballagi Géza. Pol. irod. tört. 6—7. és Kanyaró: Unitáriusok Mgon. 119.

A püspökök szerepére vet világot XIII. Gergely pápa breveje Miksához 1574. május 15-én, melyben megdicséri az esztergomi érsek buzgóságát. A nuncius jelentése szerint u. i. az érsek megtiltotta az eretnekeknek a prédikálást és megígérte, hogy az újonnan megjelenendő könyveket hozzáértő katolikus emberekkel átvizsgáltatja s megbüntetteti azokat, akik titokban eretnek-könyveket adnak el.¹

Az érsek tényleg valóra váltotta Ígéretét. Mutatják ezt a fölvidéki nyomdaüldözések, különösen az ezt követő időkben.

Huszár Gál Debreczenből Komjátiba távozik s 1573-ban ott nyomja Bornemisza Péter Postillájának elejét. Nyomatatói működését valószínűleg ismét egyik katolikus püspök — Forgách Ferenc — üldözése akasztotta meg, mert kevéssel ezután 1579-ben ugyanez okból a szomszéd Semptéről Bornemiszának is nyomdástól távoznia kellett.⁸ Bornemisza egyidőre Detrekővárában vonja meg magát, majd Rárbokon végzi be vasárnapi prédikációinak Detrekőben kezdett nyomtatását.³

Még többet kóborolt nyomdájával Manlius János az ország legkülönbözőbb helyein.⁴

Hogy is maradhattak volna biztosságban egy helyen, mikor 1579. február 8-án a király is rendeletet adott ki ellenük s mögöttük nem állott valamely fontosabb város magisztratusa hogy védje őket, mint ahogy Bártfa megvédte Guttgesell Dávidot. Rudolf megütközéssel vette tudomásul, hogy némelyek birtokaikon vakmerő bátorsággal sajtókat állítottak s királyi kegyelem és szabadság nélkül különféle könyveket, sőt eretnekséggel telítettek nyomattak. Minthogy sajtót fölállítani és könyveket nyomni a római szent birodalomban s többi országaiban s tartományaiban

¹ *Reusch*: i. m. I. 364. (az Arch. f. öst. Gesch. 16. 209. nyomán.)

² . . . Sempteről mind n'omtató szerszammal eg'tembe elpironkottal volt immár (*Perneszi* András: Választétele . . . elején. Régi M. Kvt. I. 86. 160. sz.)

— *Szabó Károly* I. cikke (Száz. 1867. 169. — V. ö. *Ballagi Al.* i. m. 58-69.)

³ *Szabó K.* i. c. (Száz. 1867. 149. 111. 169.)

⁴ V. 0. *Ballagi Al.* I. m. 60. Vándornyomdáink változatos nyomtatási helyeit külön nyomdáknak véve, jutott Ballagi arra az eredményre — mi azóta az újabb Irodalomban közkeletűvé vált — hogy a XVI. században összesen 28 protestáns és egy katolikus nyomda működött hazánkban. Az eredmény pedig nyilván helytelen, mert a *nyomtatási helyek* s nem a *nyomdák* számát adja. A Régi M. Kvt. adatait véve alapul, a XVI. századbéli Magyar és Erdélyország területén 36 nyomtatási helyet találunk, szorosán vett nyomda ellenben csak 24, legjobban esetben 25 volt.

is csak az ő beleegyezésével szabad, azt akarja, hogy ez az eddigi dicséretes szokás szerint Magyarországon 16 sértetlenül tiszteletben tartassék. Miért is legsúlyosabb neheztelésének és az ilyfajta sajtók s könyvek elkobzásának terhe alatt megparancsolja, hogy senki birtokán sajtót állítani vagy másutt is könyvet nyomtatni királyi engedelem nélkül ne merjen. Sőt az eddigi fölállított nyomdákat szórják szét, a könyveket pedig ne terjesszék.¹

Rudolf taposott nyomon halad. A szokás emlegetésével nyilván Miksa 1570-iki rendeletére céloz. Tudják ezt a bártfaiak is, de mivel a rendelet nem rég csendben fölállított nyomdájuk létét fenyegette, félve megkísérlik a királyt engedékenységre bírni. Mivel tudják, hogy Guttgesell Dávid hű alattvaló s polgár és eddigelé semmiféle sacramentárius, ar'anus, anabaptista, vagy más eretnek könyvet, mi a katolikus vagy lutheránus vallás ellen való volna, ki nem nyomott, kérik ő felségét, engedje továbbra is folytatnia mesterségét. Csak a nyomdász-mesterséghez ért s családos ember. Eretnek könyv nyomását ők is megtiltották neki. Alig egy-két theológiát munkát adott ki eddigelé s azok is phsztán a. szentírás szavait tartalmazzák mindenféle érvelés és okoskodás nélkül. Egyébként jobbara tankönyvek nyomásával volt elfoglalva. Donatust, magyar nyelvtant, erkölcsi szentenciákat, kalendáriumokat, híres férfiak mondásait, — többek közt III. Frigyes és I. Miksa császár velős mondásait, — adta ki. Ilyen fajta könyvek kiadása annál is inkább szükséges itt Bártfán, mert körül vannak véve barbár ruténnel. A műveletlenség ellen ugyanis a legjobb ellen-szer a bölcs könyvek tanítása. A város kormányzásában s a követségekhez szükségük van a bártfaiaknak képzett emberre. A város polgárainak anyagi helyzete nem engedi, hogy gyermekeiket máshová küldjék tanulni s máshonnan hozassák a könyveket; ez sokba kerülne, a tanulmányokra nézve pedig ártalmas volna.

Mindezeket előre bocsátva kérik tehát, engedje meg ő felsége, hogy Guttgesell, aki Bécsben, tehát Ő felsége birodalmában tanulta mesterségét, a birodalomban folytathassa is. Remélik, hogy Ő felsége mindenkinek megenged, hogy úgy keresse kenyerét, ahogy tudja. Kimehetne ugyan Guttgesell Lengyelországba, de ez esetben el kellene adnia ősei vagyonát, mit senki se tesz szive-

¹ Az oklevelet kiadta *Ábel* Jenő: A bártfai Szt. Egyed templom könyvtárának tört. 186—187.

sen. Bizonyára jobb, ha itt van derék emberek szeme előtt, *nem nyomathatja ki azt, amit akar, hanem csak azt, amit neki megengednek*, míg Lengyelországban büntetlenül adhatna ki bármiféle magyar nyelvű eretnek könyvet s azt a könyvkereskedők segítségével egész Magyarországon elterjeszthetné. Bár amilyen jámbor ember, nem tenné ezt még az esetben sem, ha meg volna engedve Hadd maradjon hát itt. Ami őket illeti, *hatóságilag örködni fognak, hogy eretnek könyvet ki ne nyomathasson}*

A város könyörgése nem volt hiába való, mert Guttgesell továbbra is bártfai nyomdász maradt. Föltűnik talán, hogy a protestáns bártfai tanács maga vállalkozik a cenzúrára. Az eset azonban nem példátlan; ugyanezt a XVII. sz.-ban Debrecenben is látni fogjuk.

Rudolf 1584. aug. 15-én újból eltiltja a királyi szabadalom nélkül működő nyomdákat,² s nem minden eredmény nélkül. A királyi Magyarország területén ezután az egész XVI. sz.-ban csak egyetlen privilegizált állandó nyomda működik, a nagyszombati katolikus. A többi, protestáns nyomda mind vándorolni kénytelen. Az egyetlen állandóbb a híres vizsolyi Abaujban, de az udvarnak ez is rögtön szemet szúr s megy a király nevében Ernő fhg. rendelete 1589, márciusában; A vizsolyi nyomda menekült nyomdásza (Mantskovics Bálint volt) a szokásos engedély nélkül sőt ép a fölség parancsa ellenére régi kalendáriumokat s más mindenféle könyveket kénye-kedve szerint nyomtat. Küldje el tehát a szepesi kamara emberét Rákóczy Zsigmondhoz, Vizsoly urához, ki e levelet fölmutatván, az ő segítségével kobozza el betűit a található könyvekkel együtt s a következő rendelkezésig tartsa őrizet alatt. A rendeletet — tanúskodnak a nyomda kiadványai — nem hajtották végre; de jellemző az udvar magatartására. A sajtóról való intézkedés jogát a király tényleg magáénak vallotta, mire törvényeink nem adtak ugyan alapot, de kifejezetten ellene se szóltak, s

A század vége felé új világra szóló mozgalom új, adott esetekre szóló cenzúrai rendeleteket váltott ki. Nem tartozott ugyan szorososan a szellemi mozgalmakhoz, inkább a praktikus étellel összefüggésben vált fontossá s általános érdekűvé, de mivel oly helyről indult ki, amely a múltban egész Európa vezére volt,

¹ *Ábel Jenő*: Im. 187—190.

² *Ballagi Al.* i. m. 70-71.

³ *Illésy Ján.* közlése (Magy. Kvsz. 1891. 165—166.)

most pedig híveinek egy részét elvesztette, a különváltak erős ellenezéssel fogadták és szívósan ellenálltak végrehajtásának. Ez a XIII. Gergely-féle naptárreform ügye volt. A változtatás oka eléggé ismeretes.¹ A Juliánus féle naptár az év tartamát 365 napra s 6 napra szabta, holott a csillagászati év csak 365 nap, 5 óra 48' és 48". Ez a csekély eltérés minden 128 évben egy napot tesz ki, úgy, hogy 1528-ban már ép kerek 10 nappal előbbre volt a csillagászati év, mint azt a Juliánus naptár mutatta. A különbség különösen a husvét megállapításakor volt föltűnő s ép ezért a reformot már előzőleg is általánosan sürgették.

Mégis, bár mind a tudományos világ, mind az egyház foglalkozott a kérdéssel, késett a megoldás. Foglalkozott vele a tridenti zsinat is 1563. dec. 4-iki, utolsó ülésén, de ezt is, mint az index, a breviárium s a misekönyv ügyét, a pápára hagyta.

A reformot végül 1582-ben XIII. Gergely oldotta meg. A kiküldött bizottság javaslata mindenütt helyesléssel találkozván, „Inter gravissimas“ kezdetű bullájában elrendelte, hogy a 10 napi különbséget kiküszöbölésére 1582. okt. 4-ike után mindjárt 15-ike számíttassák; így esett össze újból a tavaszi napéjegyenlőség március 21-ei. Továbbá, hogy a jövőben minden negyedik év szökőév.

A pápai udvarból kiinduló reformot a legnagyobb bizalmatlansággal fogadta a protestáns közvélemény. Bár a fejedelmek a reform mellett nyilatkoztak, vonakodtak elfogadni az újított naptárt. Vitairatokat is bocsátottak ki ellene, melyek az újítást vallási, politikai s alkotmányos szempontból támadták. Az ellenkezés legfőbb oka mégis csak az volt, hogy a pápai hatalom részéről semmiféle rendelkezést elfogadni nem akartak.²

A mozgalom hazánkban irodalmi téren alig jelentkezett.

¹ Részletesen ismerteti a mozgalmat *Bartók* István: *Kepler és kora* (Kath. Szemle II. 353—380); a cikk *Schuster* Leopoldm: *Joh. Kepler u. die g'osse Streitfragen seiner Zeit*. Graz, 1888. c. művét ismerteti. — Magyar vonatkozásaiban földolgozták *Jakab* Elek: *A kalendáriumokról . . .* (Értek, a tort tud. kör. IX. 4. sz. Bp. Akad. 1881.) *Walther* László *Kalendárium! magy. régiségek*. (Tudománytár új folyam III. kt. 328—344.; toldalék u. o. IV. 275—294). A magyar vonatkozásokra legtöbb adatot a szepességi 24 királyi plébános társulatának jegyzőkönyve nyújt. (Kiadva E. T. E. II.; idevágó részek 440—448. A felvidékről szóló adatokat innen veszem)

² A vitairódomalometen 'érméké se jutott a római indexbe (*Reusch* i. m. I. 451.), csak az e etnekek kalendáriumait tiltják V. Slixius 1590-lki indetétől kezdve. U. o. I. 513)

Csak a gyakorlati életben fejtettek ki ellentállást a protestánsok. 1583-ban jelenik meg először az új kalendárium hazánkban. 1583. szeptemberében ment szét a király parancsa ez ügyben, hogy mindenki, aki a kamaránál vagy a végvárakban valamely tisztséget visel, fogadja el az új kalendáriumot s a szerint rendelkezék. A parancshoz mellékeltek az új kalendárium töredékének Nagyszombatban nyomott példányaait: „Calendar» növi iussu S. D. N. Gregorii Papae XIII. correcti fragmentum postremis tribus mensibus anni 1583. serviens.“ Mintegy bevezetésül, a napok jelzése előtt, állott nyomtatásban is ő felsége parancsa, hogy az új kalendáriumot minden országában és tartományában ki kell hirdetni s 1583. október havától mindenki ahhoz igazodjék. Míg a király a világi hatóságokat utasította, a főpapok a papság körében gondoskodtak az újítás behozataláról, utasítván a káptalanoikat annak kihirdetésére.¹ Itt támadtak az első nehézségek. A szepesi káptalan Bornemisza Gergely váradi püspöktől kapta s először a váraljai plébánosnak küldte meg a nagyszombati nyomtatványt kihirdetés végett. A váraljai pap azonban a plébános testvériség seniorának tudta nélkül mit sem akart tenni ez ügyben. A senior a lutheránus Ruber János generális tanácsára paptársaival egyetemben várakozó álláspontra helyezkedett. De sőt maga a káptalan és a lipthói papság is a régi kalendárium szerint ülte még az 1583-iki karácsonyt. Minden bizonynyal a püspök révén az udvar is tudomást szerzett a történekről, így jött még 1584 elején a második királyi leirat, mely minden egyes praelátusnak, megyeispánnak, városnak kiváltkép meghagyja, hogy hatáskörükben az új naptárnak érvényt szerezzenek. Minthogy pedig, ha egyesek elfogadnák, mások nem, nagy zavar támadna, a legszigorúbban általában is elrendeli, hogy az újítást befogadják. Súlyos bírság terhe alatt megtiltja nyomdászoknak s könyvkereskedőknek, hogy ezentúl régi kalendáriumot kiadjanak vagy terjesszenek s meghagyja, hogy az ellenszegülőket a tisztviselők érdemük szerint büntessék.

E rendelet nyomán a váradi püspök is újra elrendeli a káptalanhoz irt levelében az újítás elfogadását, majd a káptalan mentegetődzésére ugyanazt válaszolja, kijelentvén, hogy ez ügyben ez volt utolsó szava.

¹ Sopronba *Draskovics* György kalocsai érsek ir 1583. szeptember 21-én *CHorváth* Mihály regesta közlése.;Magy. Tört. Tár. XI. 141.)

A püspöki helynök a püspöki parancs értelmében a plébános seniort is értesítette. A lutheránus papság Gergely Kristóf alispán tanácsára, minthogy a naptári kérdés nemcsak egyházi, de világi ügy is, állásfoglalását a legközelebbi megyegyűlésig ill. a városoknak Kassán tartott gyűléséig elhalasztotta.

Az újítás a nemességnek se kellett. Több megyegyűlés ellene nyilatkozott, utalván arra, hogy a császári és királyi fölség privátim ily fontos ügyet el nem intézhet: erről csak az országgyűléssel egyesítve hozhat kötelező határozatot.¹

Kevésbé álltak ellen a városok. A fő vidéki 5 város felsőbb nyomásra kijelentette kassai gyűlésén, hogy a naptárt elfogadja. Szintügy engedett Sopron is a szigorú császári parancsnak,² ami azonban a megyék s általában a hívek ellenállása miatt nem sokat jelentett.

Végül az 1588: XXVIII. t.-c. kimondotta a régi naptár eltörlését és az újat törvénybe iktatta. Külön kiemelik azonban a rendek, hogy senki másnak, csakis egyesegyedül Ő felségének engedtek, mikor ezt határozták.³

A sok húzódozás különben érthető, mert sok zavarral járt nemcsak bírósági idézések s egyéb oklevelek dátumát illetőleg, hanem a gyakorlati életben is. Szokatlan volt az ünnepek rendjében beállt változás, ami főleg a vásártartások dátumát tolta el. Rámutat a sok egyenetlenségre Zala vm. közgyűlése 1592-ben s ép azért elrendeli, hogy az összes vásárok, piacok, ünnepek az új naptár szerint tartassanak. Fölhatalmazzák az alispánt, hogy a régi naptár használóin, ha nem nemesek 1 forintot, ha nemesek 12 forintot „pro birsagio” behajthasson.⁴

¹ Ellene volt a többek közt Szepes és Abau] vm. A soproni megy egy il-
lés 1854-ben már másodsor, egyenesen megtilt]a, hogy valaki is az új naptárt
elfogadja, míg arról országgyűlés nem határozott. Jogszabályok V/1. 84)
Hasonló értelemben határoz Zala vm. 1484-ben. (U. o. V/1. 33.) 1585-ben hozzá-
veszik, hogy az új naptár szerint datált levelek érvénytelenek. (U. o. V/1. 35.)
Nyitra ellenben elfogadja bizonyos föntartásokkal 1685-ben. (U- o. 1V/1. 41—42.)

² „Nach dem altén Calander ist dér neue Calander auff ernstlichen
Majestaet's Bevelch augenommen worden, (Jogszabályok V/1. 55.)

³ Horvát és Szlavónország rendel Isten iránt való tekintetből fogadták el.
1590-ben elfogadják az erdélyiek is, „mivel hogy más szomszéd, közelebb
való keresztény országokban is acceptáitott (V. ö. *Szádeczky*: A naptárjavítás
történetéhez. Száz. 1882 656—659.)

⁴ Jogszabályok. V. Nógrád vm. 1601-ben nem nemesre 12, nemesre 100
forint bírságot ró ki ez esetben. (Jogszab. IV/1. 90.)

A törvény megalkotásával azonban még sokára nem szűnt meg a régi naptár használata. Erdélyből s Lengyelországból a protestáns könyvekkel együtt régi kalendáriumok is kerültek forgalomba Ezek ellen ír Ernő fhg. a szepesi kamarához 1589. február 3-án, meghagyván, parancsolják meg a harmincadosoknak, hogy a „pestises“ eretnek könyveket s régi kalendáriumokat, bárhonnan jöttek legyen, foglalják le.¹ Egy hónapra rá a vizsolyi nyomdán botránkozik meg, melynek menekült nyomdásza a szokásos engedély nélkül, sőt ép ellenére, régi kalendáriumot nyomtat. Elrendeli elkobzását.²

A sok összevisszaságnak kemény határozattal akar véget vetni az 1599. évi országgyűlés. Mivel az új naptárt legerősebben egynémely hitszónok ellenzi, határozatba ment, hogy az ilyenek rajtakapás esetén rögtön veszítsék el egyházi jövedelmeiket. Az ellenszegülő városokat és földesurakat pedig, kik régi kalendáriumot nyomtatnának s azt használnák, büntesse Ő felsége 1000 forinttal minden esetben.*

E szigorú rendszabályok ellenére is jó ideig maradtak még, kik az új naptárt nem fogadták el. Még 1641-ben is akadunk ilyen „veteristákra“. mint egyik jezsuita alya levele mutatja, melyet Pécsről intézett provinciálisához. Leírja, hogy az ünnepek korábban tartásáért a pécsi veteristák bevádolták a jezsuitákat, mint vallásújítókat s a császár kémeit a török bégnél. A karóba húzatástól csak barátaik s jóakaróik könyörgésére és súlyos váltásádj fejében szabadultak meg.⁴ A mozgalom azonban végül lassan elcsendesedett.

¹ Illésy János közlése. (M. Könyvszemle 1891. 165.)

² Mint fentebb a vizsolyi nyomdáról már elmondottuk.

³ 1599. XLV. te. — Ennek végrehajtását sürgeti Mátyás főherceg a lócselkekhez intézett rendeletében, mely hibás dátummal (1695.) az Egyetemi Könyvtár *Kaprinay* gyűjteményében (Tóm. in. 4° LII. 107. sz. alatt található.

⁴ *Id. Jankovich Miklós* közlése. (Tudományos Gyűjtemény 1830. II. 3—25.

III. fej. A cenzúra története Erdélyben (s a magyar protestánsoknál) 1541—1600-ig.

A reformáció Erdélyben. — Nyomdák — Fráter György és a reformáció. — Honter megidézése. — Heltai ellen (?). — A tordal országgyűlés vallásügyi rendelkezései 1545—1548. — Martinuzzi halála 1551—1552, katolikus és lutheránus egyenjogúság. — 1564. kálvinista egyenjogúság. — 1571. unitáris egyenjogúság. — A szabadelvűség magyarázata. — Cenzúra a lutheranizmus kezdetén. — Felekezetek aggresszivitása. — Fegyverszünet föltétele. — A politikai helyzet hatása a vallási ügyekre. — A kálvinizmus túlsúlya — A szabadkutatás és a reformáció. — A protestáns zsinatok és a türelem. — Az 1545-iki erdői zsinat. — Az 1546-iki felsőmagyarországi *6 pont. — Az 1555-iki erdői zsinat. — Az 1557-iki szebeni szász zsinat. — Az 1560-iki medgyesi zsinat — Az 1562-iki debreceni hitvallás. — A ti reált ordái hitvallás. — Az 1567-iki debreceni zsinat. — A váradai közzsínat. — Egyházlátogatások. — Lutheránus esküformula 1568. — Világiak beavatkozása vallási ügyekbe. — Perényi Gábor és papjai. — Stancaro elűzése. — Arany Tamás és Melius. — Schwendi Lázár és Egri Lukács. — Szatmármegyel statútum. — Melius az unitáriusok ellen. — Az 1568-iki országgyűlés fölszólalása. — A nagyváradai disputa 1569. — János Zsigmond ír Mellusnak. — Báthon István cenzúrái — Az unitáriusok üldözése Magyarországon. — Dávid Ferenc elítéltetése. — Enyedi György könyveinek elégetése. — Geleji Katona ellene. — A többi vallásfelekezetek Erdélyben. — Katolikusok ellen; — görög-keletiek ellen. — Jezsuiták kiűzése. — Szombatosok ellen. — Eösi András könyveinek elégetése. — A soproniak Bejthe J. ellen. — Károlyi András Kassán. — A liber concordiae Ugye. — A lutheránusok a kryptokálvinisták ellen.

Mikor 1541-ben János Zsigmond anyjával és udvarával Erdélybe kerül, a reformáció már nagyon előrehaladt volt. Már 1529-ben működik Szebenben egy kézi sajtó s 1535-től kezdve nyomtat Honter brassói nyomdája. Mindkettő a reformáció szolgálatában állt és különösen az állandó életű brassói nyomda igen erős fegyvertársa lett az újításnak.

Fráter Györgyöt a politikai viszonyok akadályozták, hogy az újításnak erélyesen gátat vessen s a protestantizmus csakhamar uralkodó állásra kerül Erdélyben. Az 1543-iki országgyűlésre megidézte ugyan György barát Honter Jánost „Formula Refor-

mationis“ című műve kiadásáért: „adjon számot, mért csatlakozott a keresztény vallás rendtartásához“, de sikertelenül. A tanács nem engedte, hogy a reformátor személyesen menjen el, mert félt a már feledésbe ment szigorú törvények fölújításától; hanem úgy rendelkezett, hogy a vádlott védőiratát egy bizottság vigye az országgyűlés elé. Honter védőiratában a lehető ellenvetések cáfolatát adja, kijelentvén a többek közt, hogy könyvét azért nyomatta ki, mert eddigelé a sajtó mindenféle hatóság alatt szabad volt és senkinek se jutott eszébe megtiltani könyvek kiadását. *Haner* szerint a barát erős rendszabályokat ajánlott, de a királyné tanácsosainak közbelépésére a vallási vita mellett határozott, melyet brassói követek és a fehérvári káptalan az országgyűlés előtt tartottak. Bővebbet a vitáról nem tudunk, csupán annyit, hogy a követség bántatlanul távozott. Nagyon valószínű, hogy a tanácsosok pártfogásán kívül főleg a politikai viszonyok hatottak Martinuzzi elhatározására. A szászok ugyanis az új kormányt bizalmatlant fogadták és erősen hajlottak Ferdinánd felé.¹

Martinuzzinak egy másik cenzúrai rendelkezéséről szól Uzoni Fosztó, mely szerint a barát Heltait 1546-ban megbüntette a szentírás egy részének magyar nyelvű kiadásáért.³ Az adat évszáma föltétlenül helytelen, mert Heltai csak 1550-ben alapítja a hosszúéletű kolozsvári nyomdát,⁸ tehát 1546-ban nyomtatásért büntetve nem lehet. Egyébként is a legnagyobb mértékben valószínűtlen. Az 1545-iki tordai gyűlés vallásügyi határozatai tiltanak ugyan a *jövőben* minden újítást s elrendelik, hogy másokat a városokon kívül életmódjával megbotránkoztatni s egyházi férfiakat vallásos kötelességeik gyakorlásában zavarni, senki ne merjen.⁴

Ezzel a hitújítás eddigi eredményeit hallgatagon szentesítették. 1548-i országgyűlés is a statusquo alapján áll s csak annyit mond ki, hogy hitszónokok székhelyükről máshova ne mehessenek prédikálni.⁵ A törvényhozásnak ilyen békés hangja mellett nem

¹ *Szilágyi*: Erdélyi országgyűlési emlékek I. 113—116. — *Osiermayer*, valamint *Trausch* krónikájának idevágó részeit I. E. T. E. IV. 324. — Vesd össze *Jakab* E. cikke János Zsigmondról (Kér. Magv. II. 215.) és *Lakos* Béla: Honter mint reformátor (Protestáns Szemle 1903. 227.)

² *Símén Domokos*: Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára (Kér. Magvető XII. 198.)

³ *Ballagi* Aladár I. m. 40.

⁴ *Szilágyi*: Erdélyi országgyűlési emlékek. I. 197.

⁵ U. o. 209.

valószínű, hogy Martinuzzi egy sikertelen kísérlet után újból ily úton vesse föl a vallási kérdést. Különben is 1551 végén meggyilkolják s halálával a reformáció terjedésének utolsó akadályát is megszünt.

Az 1552-i tordai gyűlés már a katolikus és lutheránus vallás egyenjogúságát mondja ki.¹ Minthogy lutheránusok és kálvinisták közt a megegyezés több vita után lehetetlennek bizonyult, az 1564-i tordai gyűlés a kálvinistáknak is végleg teljes szabadságot enged² Mikor pedig a fejedelem 1571-ben az unitáriusok elismerését keresztülvitte, négy szabadon gyakorolható vallás volt Erdélyben.*

Az említett törvények a korhoz képest igen nagy szabadelvűségről tesznek tanúságot. Föltűnő, hogy míg nyugaton a vallási türelmetlenség oly erős, itt Erdélyben a négy, sőt a görögkeletit is számítva öt vallás, törvénybiztosította, illetőleg hallgatagon elismert szabadságot élvez. A szabad kutatás nagy elvének elismerése biztosította volna ezt a példátlan türelmet? Az új tanok nem hatották volna át itteni hirdetőiket oly erősen, mint nyugaton? mely esetben a vallási türelmesség alatt a vallási közönyt kellene keresnünk!

Közelebbről tekintve, a föltűnő jelenség okát másban találjuk. Az új tanok hirdetői nálunk is csak oly türelmetlenek a velük ellenkező nézetűekkel szemben, mint bárhol másutt. Mihelyt a különböző felekezetek a szervezettség bizonyos fokát elérték, zsinataikon a legnagyobb pontossággal és buzgalommal igyekeznek körülírni saját tanaikat s féltékenyen választják el őket a kárhözhatott mást hirdetőktől. Nem is mehetett ez másképp. Az egymás ellen való leghevesebb harcok korát élték a különböző hitnézetek és sikeres harcot állni csak erős fegyellemmel lehet. A szükségyszerű fejlődés hozta létre az új felekezetek új dogmáinak megállapítását s azt az ettől elválaszthatlan törekvést, hogy az egyes dogmarendszerek hívei a maguk körében semmiféle eltérést a megállapított igazságoktól ne tűrjenek. Innen a féltékeny gond, mellyel mindegyik új egyház a „*tantisztatásagon*“ őrködik.

Ezért már a lutheranizmus szervezkedésének kezdetén megjelenik a cenzúra Dévai Biró Mátyás 1536 végén írja Nádasdy-

¹ U. o. I. 362.

² U. o. II. 171.

³ U. o. II. 280.

nak Nürnbergből, hogy könyve rövid időn belül meg fog jelenni. »Vitus prédikátor is beleegyezett abba, hogy az egész kiadassék, nem támadja azt az ellentétet, mit előbb nem engedélyezett.«¹

Amily mértékben válik aztán egyik-másik felekezetet türetése-ért küzdő, gyenge szervezetből folyton erősebbé, esetleg uralkodóvá, oly mértékben lesz agresszív. A hatalom sajtósága. Méltányosságról csak annak van fogalma s szükségesnek csak az fogja tartani, aki maga is rászorúl.

Az élet nehézségeit csak az érte küzdők érzik s ellentétes erők közt csak akkor áll fegyverszünetet, ha egymást kiegyenlítik.

Így küzdötte ki elismertetését a katolicizmussal szemben a lutheranizmus, mindkettővel szemben a kálvinizmus s végül fejlődmi támogatással az unitarizmus. Mihelyt az országgyűlésen számottevő párt telt ki tagjaikból, kivívták a szabad vallás gyakorlatot, minek elérésében nagy segítségükre volt a midenkori politikai helyzet. A kis Erdély nyugat s kelet nagyhatalmasságai közt majdnem állandóan független létéért küzdött s az állandó külső veszedelem nem engedte a belső ellentétek erős kiélekedését. Mihelyt azonban egyik vallás túlsúlyba jut — itt lassankint a kalvinizmusé lesz a vezető szerep — s külső veszedelem nem fenyeget, hatalmi helyzetét rögtön éreztetni fogja a leggyengébbekkel, ép ellenére az elvnek, mely őt magát szülte. Mert a szabad kutatás elve létrehozta a reformációt, de felekezetei ép úgy nem tűrték a szabadkutatást, mely esetleg velük ellenkező hitel-vekre vitt, mint nem tűrte a római egyház, melyből kiszakadtak.

Igen jellemzők a protestáns türelmi fölfogásra a különböző zsinatok idevágó határozatai. „Isten parancsából távoztunk el a püspökök sorrendi utódságától“ — mondja az 1545-i elsőerdői zsinat XI. cikkelye — mert valahányszor az evangélium fénye a sorrendi utódságtól kioltatik, szükség, hogy mást keressünk, amint mondva van: „Ha valaki más evangéliumot tanít, átkozott legyen.“² Az 1546-i XVI. pont elseje, melyben az 5 felsőmagyarországi város⁸ lutheránus lakossága foglalta össze főbb tételeit, kimondja eleve, hogy ha valaki észrevenné, hogy testvére mást

¹ E. T. E. III, 109—110. Egyben kéri, hogy ne szóljon a könyv megjelenéséről senkinek; ők is úgy határoztak, hogy ne tudják meg sokan, hogy könyvkiadás készül, míg el nem hordták, „ne a corvls malis impediatur.“

² *Kiss Áron*: A XVI. sz.-ban tartott magy. reí. zsinatok végzései. (A magyarországi prot. egyetel theol. kvtra. XV. kt.) 13.

³ Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kiszzeben.

tanít, haladéktalanul jelentse a főesperesnek.¹ Az 1555-i erdői zsinat XIX. cikke szerint hivatalától meg kell fosztani mindama egyházi férfiakat, akik tudományuk vagy rossz életük miatt bevádoltatván, arról számot adni vonakodnak.² A XVIII. cikk, mely évente egyházlátogatásokat rendelt el, egyenesen kimondja, hogy „akik konokságukban tovább mennek, a kánonok ősi tekintélyével a közelebbi gyűlésig az atyafiak testvéri köréből és az egyházból kitiltassanak“ s csak a következő gyűlés oldhassa föl őket.³

Az erdélyi századok 1557-i szebeni zsinatukon szervezkednek az előretörő kálvinistákkal szemben. Kötelezőnek mondják ki a wittenbergi egyház tanait s kárhoztatják a mást tanítók minden tévelygését⁴ Ugyanily értelemben szól a tordai zsinat közönsége.⁵ Az országgyűlés elrendelte, hogy a medgyesi zsinat (1560) ki is rekeszti ünnepélyesen Dávid Ferencet és társait az eredménytelen nagyváradi értekezlet után.⁶

Rendkívül jellemző a mindinkább erősödő kálvinizmus fölfogására az 1562-i debreceni hitvallás. Megállapítja többek közt a törvényes hatóság kötelességeit. „Minthogy minden hatalomság az Isten rendelése, tartozik a hatóság a maga kötelességeit a természet és Isten törvénye szerint végrehajtani veszítsék el a gonosztevőket, rablókat, oltás ki a zsiványbandákat, büntessék testi hatalommal a cáfolt makacs és igazságnak nem engedő eretnekeket. .. Zsinatok és Ágoston s Ambrus tanítják, miszerint a fejedelmek kötelessége, hogy a hitetlenek kényszerítessenek a hitre, a gonosz és bálványimádó istentiszteletek megszüntessenek.“⁷ Megismétli ugyenezt a tarcal-tordai hitvallás is.⁸ Arra a kérdésre „vájjon szabad-e a kereszténynek minden szükség nélkül, sőt még a szükségben is sakramentumot venni a gonoszoktól, eretnekektől, antikrisztus katonáitól és meghallgatn azok beszédét?“ — határozott nemmlel felel a debreceni hitvallás. „Mert meg van írva: a juhok nem hallgatják az idegen pásztor-

¹ *Ribini*. 67.

² *Kiss Áron* 42.

³ *Kiss Áron*: 42.

⁴ *Kiss Áron*: 4t. — *Szilágyi*: E. O. gy. E. II. 20.

⁵ *Szilágyi*: E. O. gy. E. II. 22.

⁶ *Kiss Áron*: 56-67. *Szilágyi*: E. O. gy. E. 135-138

⁷ *Kiss Áron*: 175.

⁸ V. rész XXXII. art. (U. o. 403.)

nak . . . nyilvános istenkáromlónak, eretnekek szavát, hanem elfutnak attól. Aki Istentől van, Isten szavát hallgatja. Mint az Áspis füleit bedugja, hogy a varázslás hangját meg ne hallja, úgy a választottaknak se kell meghallgatni a misegyártó istenkáromlókat. Tehát ki kell közösiíteni azokat, akik a gonoszokkal egy igát vonnak . . . szertartásaira elmennek és őket ellentmondás nélkül mégha Iगतják .¹

Még türelmetlenebb hangú az eretnekekről szóló fejezet. „Az eretnekeket a püspök és az Úr pásztorai cáfolják meg az Isten igéjével s egy vagy két megintés után kerüljék ki ... s ha meg nem szünnének eretnkségek mérgével s ragályával az egyházat megfertőzteni, a világi hatalom segélyét kérik ki ellenük és *a hatóság fegyverével ölessék meg őket*. Kimondja továbbá, hogy lehetőleg ne érintkezzenek az ilyenekkel, csak ha épen el nem kerülhetik; hitről ne vitatkozzanak velük „ha épen ebek és disznók, nem kell nekik adnunk, ami szent.“²

Az 1567-i debreceni zsinat 64. cikke megismétli az eretnekek ellen kiadott szigorú intézkedést, ószövetségi helyekre, különösen Mózesre hivatkozva. „Isten igéje szerint tanítjuk, hogy az istenkáromlók és eretnekek, kik az igaz tudományból törvényesen megcáfoltattak és elítéltettek, halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni, minők a Szabelius, Szervét, Arius, Fotinus követői...“³ A váradi közzsínat újból megerősíti ezt a határozatot s ebből lett Geleji Katona XII. kánónja.⁴

A tantisztaság megőrzése érdekében rendelik a zsinatok az egyházlátogatásokat, mint az a katolikusoknál is szokásban volt, mely alkalommal a fölöttes hatóság nemcsak az eklézsia vagyoni állapotáról, de a papok hitbeli meggyőződéséről is tájékoződik,⁵

Ugyané célból szerkesztik a Wittenbergán időző magyar tanulók, — hogy a szocianizmus gyanúját elkerüljék — a szent-

¹ U. o.

² U. o. 174. Sokkal tovább megy az anabaptisták ellen kiadott katolikus lengyel parancs a XIII szepesi városhoz 1533 bán, mely még a velük való érintkezést, sőt a kereskedést is egészen eltiltja. (E. T. E. III. 392—3.)

³ Kiss Áron 598—60.,

⁴ U. o. 566. V. ö. *Kanyaró*; Dávid Fér. é. (Kér. Magvető. 41. kt. 141.)

⁵ A már említettten kívül lásd az 1567-i debreceni zsinat 65. cikkét (Áron 601.); az 1596. ielső-magyarországi cikkek 52. pontját (U. o. 722.); a borsod-gömör-kishonti cikkek F6. pontját. (U. o. 731.)

háromság megvallására szolgáló esküformulát, melyet 1568-tól mindegyikük letett.¹

A világi hatóságok tényleg beavatkoztak vallási ügyekbe. De beavatkoztak még magán emberek is, ha volt hatalmuk hozzá.

Az 1562-i tarcali zsinat kálvinista szellemű végzéseit nem szívelhette Perényi Gábor a hatalmas főúr, határozott lutheránus. Magához hivatta tehát a birtokán lakó lutheránus papokat s keményen megfeddette, amiért parancsa és engedelmé nélkül merészeltek megjelenni a zsinaton s ott az ágostai hitvallást elvetették. Megtiltja a kálvinista tanok hirdetését.² Nem tűri különben birtokán az anabaptistákat sem.³

Különösen nem tűrték az unitáriusokat.⁴ Az olasz Stancaro Ferencet már 1553-ban kitiltják Szebenből, Kolozsvárról,⁴ majd 1558-ban végleg távozni volt kénytelen.⁵

Unitáriusok tanainak visszavonására és reverzális adására kényszerítik Meliusék Debrecenben Arany Tamást (1561)⁶

Schwendi Lázár a fölvidék kapitánya többször tényleg beavatkozik vallási ügyekbe. Eltiltja az 1567-i szikszói zsinatot, észrevevén, hogy a kálvinizmust akarják elfogadni. Elfogatja ugyanakkor Egri Lukácsot, az unitarizmus egyik magyarországi úttörőjét és börtönbe zárátja. A következő évi kassai zsinat bilincsekbe verve viszi el, de ez nem enged; csak további 4 év fogsága töri meg állhatatosságát s tanait visszavonja.⁷

Szatmárvm. 1579-ben autoritást ad a vicispánoknak s szolgabíráknak ilyen ügyben. Ha valaki cégéres vétkekben, eretnek-

¹ Szövegét közli *Ribini* I. 220. Lampe-Ember Pál nyomán.

² *Kiss Áron* 290.

³ E. T. E. III. 59. és 62. (1535).

⁴ Erre vonatkozólag bővebben *Kanyaró Fér.*; Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. — *Pokoly Józs.*: Az unitarizmus Magyarországon (Protestáns Szemle X. kötetében.)

⁵ *Jankovits* cikke (Tudományos Gyűjt. 1829. VI. kt.); az 6 nyomán Gyöngyösi Ben). (U. o. 1880. V. 66)

² *Zoványi* cikke a Pallas lex.-ban.

⁶ *Kanyaró* I. m. 56—68.

⁷ *Zoványi* eldönti az elfogadás pontos dátumát (Prot. Sz. VI. 179); I. még *Novák*, Károlyi G. é. (Prot. Sz. III. 82); *Ráth Gy.* Két kassal pap . . . (Száz. 1895. 123 — 124.); *Kanyaró* I. m. 60—66. Minden bizonnyal ezért is, meg a meghívó levél fenyegető hangja miatt, nem mertek az unitáriusok az 1668-i szikszói zsinaton megjelenni. (*Kiss Áron* 629.J)

ségben stb találtak, földesurát még akarata ellenére is kényseríthetik az említett urak, hogy előttük törvényt lásson rajta.¹

Az unitarizmus az üldözések ellenére is erősen terjedt 1567-ben már nyomdájuk van Gyulaféhérvárt,² mely elárasztja Erdélyt termékeivel. Melius minden tekintélyével sikra szállt ellenük, papjaikat elkergette, könyveiket elégette. E türelmetlenség ellen lép föl a fejedelem óhajára az országgyűlés 1568 bán; eltiltja a superintendenseket az effajta háborgatásoktól, meghagyja, hogy minden helység olyan papot tartson, aminő neki tetszik s az az ígét szabadon hirdethesse,— „mert a hit az Isten ajándéka.”³ Még erősebben szólal föl János Zsigmond a következő évi nagyváradi dispután, kijelentvén, hogy Melius Péter „a mi birodalmunkban nem pápalkodik, a papokat az igaz vallásért ne kergetse, a könyveket meg ne égesse . . .” Ha meg nem szünnék ezt tenni, „szabadon a Tiszán túl mehet.”⁴

A fejedelem már ekkor az unitarizmus felé hajolt, fölfogása tehát érthető. Kevéssel aztán kancellárja az ő rendeletére ir Meliusnak: hagyjon föl társaival együtt a gyűlölködéssel s ne nyomtassanak ezentúl az egyház bírálata és jóváhagyása vagy a fejedelem engedélye nélkül semmit sem. Hibáztatja a gyalázó verseket és szakadatlanul szidalmazó könyveket, mert rossz híre támad így mindenütt Isten országának.⁸ Ez a rendelet nyilván csak a hitviták durvasága ellen szóllott s annak akarta útját állni.

János Zsigmond halálával megszűnt a fejedelmi türelem s az unitáriusok helyzete is rosszra fordult. Báthori István mindjárt fejedelemsége első évében megtiltja, hogy a nyomdászok erköcs-telen és illemellenes műveket nyomtassanak és az eddig nyomottak elkobzását rendeli el.^o A rendelet részben az unitáriusok

¹ *Kolozsvári—Óvári .*; Törvényhatóságok és Jogszabályok III. 30—31.

² *Szilágyi*: Erdély Irod. tört.-e (Bp. Sz. 1858. 164.) *Símén* Domokos az unitáriusok könyvnyomdái. (Kér. Magvető XII. 177.)

³ *Szilágyi*: E. O. gy. E. II. 267. — V. O. *Kanyaró*: Dávid Fcr, é. (Kér. Magvető 1906. 80.)

⁴ *Kanyaró*: Prot. vitairatok Melius idejéből. (M. Kvszemle 1896. 326—827.)

⁵ *Kanyaró*: Melius ismeretlen és elveszett művei. (M. Kvsz. 1906. 298. *Pokoly* ref. egyháztörténelme nyomán, aki viszont Bód P. egyik kézirat! művére támaszkodik.)

⁶ Egyik fönmaradt példánya, mely Beszterce város bfrájához és tanácsához szól, a város levéltárában. Regestáját közölte *Koncz József* (Száz. 1889. 44.) *Jakab Elek*: A cen. tört. Erd.-ben. (*Abaji* Figyelő X. 162—163.) is Dávid Ferenc emléke Bp. 1879. II. 14. közli az 1671. szept. 17-i rendeletet.

ellen irányult, mint a következő évek esetei tanúsítják, de másrészt a mindinkább elmérgesedő felekezeti viták ellen, melyek zavarták a belső békét. Panaszkodik is Mélius, hogy „Isten a nyomtatást a mi országunkban megfogyatkoztatá.”¹

1573-ban nyomdástól elűzik a gyulafehérvári unit. nyomdászt Hoffhaltert,² Heltainak pedig, mint 1574-i Cantionaléja ajánlásában panaszolja, még a zsoltárok verselt kiadását sem engedték meg.³

Magyarországon sem ment különben dolguk, mint a nagy-harsányi dispután kálvinistáktól legyőzött s fölakasztott Alvinczy György esete mutatja.⁴ Nagy csapás volt aztán rájuk, mikor főemberüket Dávid Ferencet elítélték s bebörtönözték ama vád miatt, hogy mást mert tanítani, mint amit az országgyűlés elé az unitáriusok hitvallásuk gyanánt benyújtottak s e tanait visszavonni nem akarta.⁵

1599-ben határozott adatunk van könyvégetésre is. Enyedi György unitárius szellemű munkáját („Explicationes . . .”) tiltották el s nyilvánosan megégettek több példányt belőle.⁶ A könyvet külföldön újra kinyomatták,⁷ de féltek tőle s terjedését lehetőleg akadályozni igyekeztek. Geleji Katona még az 1645-ben irt Titkok Titkában is erős indulattal emlékezik meg róla: „Méltó volna azt a lelkeket mételyesítő, döglesztő könyvet mindenünnen összeresgetni és a kolozsvári pelengér alatt egy rakásba hányatván, az hengérvél mindenekelőtt megégetni.”⁸

Nem kímélte a kálvinizmus a többi felekezeteket sem. Az 1565-iki tordai gyűlés a kath. egyházi személyeket tiltja ki az országból,® mit azonban, úgy látszik, nem hajtottak végre. A következő évi szebeni gyűlés a görög keleti vallást tiltja el s az

¹ Ballagi Géza Politikai írod. tört. 6.

² Kövály László. Dávid Fér. (Kér. Mígv. Vili. 323.1 hibásan Hofbauernek írja. — *Kanyaró* i. m. 118.

³ Régi Magy. Kvt. I. 58. *Kanyaró* is említi (M. Kvsz. 1906. 806.)

⁴ Szabó Kár: Ad a m. o.-l unitáriusok XVI. sz.-l tört.-hez (Kér. Magv. VII. 248—252) *Kanyaró*: Unitáriusok Magyarországon 122—132.

⁵ Részletesen *Szilágyi*: E. O. Gy. E. III. 23-29; *Kanyaró* 1. m. 100 — 103. *Kövály*: Dávid Fér (Kér. Magv. VIII. 321—331.) *Szilágyi*: Érd. Írod. tört. (Bp. Sz. III. 168)

⁶ Régi M. Kvt. II. 78. V. ö. *Jakab*: E. Gy. élete (Kér. Magv. XXV. 211.) *iSzilágyi*: Érd. Írod. tört (Bp. Sz. III. 165.)

⁷ *Kanyaró*: i. m. 221.

⁸ *Szilágyi*: E, O. gy. G. II. 252

oláhságot a református püspök alá rendeli.¹ Az 1589 országgyűlés heves viták után keresztülviszi a jézsuiták kiűzetését Erdélyből, mely alkalommal a rendeletet végrehajtó gubernátor a templomi díszek és szereken kívül kiváltságleveleiket és könyveiket is elkobozta, fenyegetvén őket, ha nem adnák.²

1595-ben tiltják el a terjedni kezdő szombatosokat³ s 1600-ban alapítójuknak, Eösy Andrásnak könyveit Mihály vajda rendeletére pellengér alatt cigánynyal elégettették. Az eset Marosvásárhelyt történt. Bíró és tanács kértek rá engedélyt a vajdától, hivatkozván az ország törvényére, mely tilt minden vallási újítást. A könyveket a legserényebb szombatostól Szabó Gáspár uramtól szedték el s meghagyták neki, hogy „az eféle újításnak . . . békét hagyjon“ s kövesse a négy bevett religió valamelyikét *lelkiismerete szerint*.

A tantisztaság föntartásán a magyarországi protestánsok is nagy gonddal örködtek. 1574-ben a soproniak Bejthe István prédikátorukat kényszerítik, hogy igazolja magát a kálvinizmus vádjá alól. Bornemisza Pétert kéri föl bírónak s az tanúskodott mellette.⁶ 1578-ban a kassaiak Károlyi Andrással iratnak reverzális, szintén a kálvinizmus gyanúja miatt.⁸ A reverzális nemsokára újból napirendre került. Följelentették Károlyit a várostanácsnál, hogy szóval és könyveiben eretnek tanokat hirdet. A német plébános véleménye szerint jó lenne, ha a városi közönség néhány tagja megjelenék a plébánián és kérdőre vonná Károlyit rossz könyvei miatt. A tanács és képviselőtestület 1581. január 23-án tartott ülésében szükségtelennek mondta a kívánt vitát, „mivel Károlyi hitvallását másként írta meg, mint azt hazug tartafmú könyveiben kinyomatá“. Miért is egyszerűen meghagyták, hogy Károlyi 3 napon belül takarodjék ki a városból s annak területére többé ne lépjen. Március 16-án elkobozták könyveit és mikor kiadásukat kérte azt felelték, hogy Ruber János generális megérkezése előtt ezt nem tehetik. Eljárásukat pedig egyfölség-

¹ U. o. II. 260.

² Jelentésük a generálishoz. (U. o. III. 257.)

³ U. o. III. 348.

⁴ *Köváry László*: A szombatosok Erd.-ben. (Kér. Magv. III. 248—249.) *Szilágyi*: Érd. irod. tört. (Bp. Sz. IV. 11.) részletesen szól a szombatosok Üldöztetéséről.

⁵ T. T. 1878. 387.

⁶ Közli ifj. *Kemény Lajos* (Irod. tört. Közl. XXI. 116.)

rendelettel okolták meg, mely az ariánusok, trinitáriusok és sakramentáriusok ellen szól s a város fehér pergamen kötésű könyvében olvasható.¹

Hogy mennyire bizalmatlanul fogadtak minden újítást, érdekesen mutatja a fölvidék lutheránus papságának magatartása a liber concordiaeval szemben. Eleintén hallani sem akartak róla s ezt nem a váradi püspök parancsára teszik — ki velük ekkor 1582-ben még mindig mint alattvalóival tárgyal s írásos véleményt kér tőlük róla — hanem saját gyűlésükön mondják ki. Egy példányát a liber concordiacnak magával viszi a szepesi prépost az országgyűlésre, hogy tanult emberek megvizsgálják.²

A tantisztaságért folytatott küzdelmekről élénk képet adnak a sűrűn tartott zsinatok heves szóbeli hitvitái s főleg a XVI. sz. vége felé az az elkeseredett irodalmi harc, melyet a kryptokálvinisták ellen indítottak a fölvidék lutheránusai, keményen kiközösítvén az ág. hitvallástól eltérőket.³

¹ *Ráth Gy.*: Két kassal pap a XVI. sz.-ban (Száz. 1896. 834-386.) (íjf. *Kemény Lajos*: Kassa XVII. sz.-beli könyvnyomtatói (Magy. Kvsz. 1899. 2*29. 2. sz. jegyz.) u. ezt az adatot 1564-ről közli.)

² E. T. E. II. 433-437. - V. ö. *Ráth Gy.* cikkét két kassal pap a XVI. sz.-ban. (Száz. 1895. 449-451.)

³ Böven foglalkozik ezekkel *Ráth Gy.* két értekezése: A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalma. (írod. tört. Közi. 1892. 310-324.) és *Pilcz G.* és ellenfelei. (Magy. Kvsz. 1882/3. 41-44.)